

Fortid og Nutid

2000

2 □ Juni

Side 89-168

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris@holbmus.dk, ph.d.-stipendiat, cand.mag. *Peter Henningsen*, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 København S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: peterhen@hum.ku.dk. og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 00, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

I 1847 besøgte Martinus Rørbye Samsø, og under besøget lavede han flere tegninger af øens beboere og landskaber. På billedet »En bondestue på Samsø«, ses to mænd, der er i færd med at drøfte et eller andet med konen og den gamle mand som tavse, lyttende tilhørere. Søren Bitsch Christensens artikel giver et detaljeret indblik i livet på øen i 1800-tallet, således som det kan læses ud af købmanden Lars Rasmussens mange dagbøger, mv. (Gengivet efter Rørbyes Tegninger. Udgivet af Frans Lasson, 1992, s. 106).

Fortid og Nutid

Juni 2000. hefte 2. side 89-168

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Menneske først, købmand så?

En biografisk studie i samspillet mellem optegnelsesbøger, økonomisk modernisering, livsformer og samvirkebevægelser i 1800-tallet – købmand Lars Rasmussen på Samsø

Søren Bitsch Christensen

Fortid og Nutid juni 2000, s. 91-123

Denne artikels udgangspunkt er en købmand på Samsø, men den handler også om mere end ham. Den diskuterer væsentlige forhold ved den økonomiske modernisering af agrarsamfundet i 1800-tallet: erhvervsmæssige, sociale og organisatoriske. Ved hjælp af et heldigt bevaret, omfattende materiale foretages en kobling mellem købmandens økonomiske virke og hans sociale og kulturelle adfærd. Købmandens virksomhed under kornsalgssperioden belyses ved hjælp af entreprenør- og foretagerteorier, og hans deltagelse i Samsøs samvirkebevægelser fremhæves som en parallel til periodens industrielle foretagere. Hans ændrede status efter fremkomsten af andelsbevægelsen kaster endvidere lys over købmandens nye rolle efter landbrugsomlægningen og over bondesamfundets nyvundne selvbevidsthed. Samlet gælder, at hans omskiftelige livsbane analyseres ved hjælp af livsformsanalysen.

Søren Bitsch Christensen, f. 1969, cand.phil. i historie 1995, ph.d.-studerende ved Historisk Institut, Aarhus Universitet med et projekt om dansk kornhandel og kornhandelspolitik 1730-1850. Har publiceret *Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium* (sammen med Søren Toft Hansen) i *Erhvervshistorisk Årbog* 1992, Danmark og Europa 1200-1750 – en oversigt over Danmarks integration og udstødning af den vesteuropæiske økonomi, i *Erhvervshistorisk Årbog* 1998-99 og: I rigets midte. Træk af Samsøs økonomiske historie 1750-1900 i *Århus Stifts Årbøger* 1999. Har udgivet *Lars Rasmussen – Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, politik og åndsliv i 1800-tallet* (sammen med et team), 1999, og *Grundlovens Danmark. Samfund og kultur før og efter 1849*, 2000. Er desuden anmelderredaktør ved tidsskriftet *Historie*.

Købmand og teglværksejer Lars Rasmussen (1817-99) fra Samsø efterlod sig erindringer, dagbøger, breve og regnskaber i et omfang af flere tusinde sider. Denne artikel kan derfor vanskeligt yde materialet retfærdighed.¹ Den vil for nogle perioders vedkommende kun skitsere hans drift og vilkårene for hans købmandsskab, men til gengæld gå dybere ind i andre. Her til kommer det personlige aspekt: Med Lars Rasmussens optegnelser er der givet et grundlag for at vurdere hans

mentale beredskab og evne til at omstille sig til nye forhold og dermed få et indblik i de omstillinger, den fremvoksende markedsøkonomi krævede af sin købmand. To stadier af dennes udvikling er særlig betydningsfulde. For det første kornsalgssperioden (omkr. 1830-1876), som Rasmussen tog del i som velkonsolideret købmand fra 1845/50. Og for det andet perioden 1880-95, som var andelsbevægelsens gennembrudstid. Kan kornsalgssperioden betragtes som et afgørende, initierende skridt i

Danmarks økonomiske internationale integration under handelsstandens førerskab, så kan andelsbevægelsen siges at markere agrardanmarks endegyldige tilpasning til den internationale økonomi. Men nu med bønderne selv som økonomiske aktører og formidlere. Købmandens ændrede status kaster lys over processen og dens sociale og økonomiske virkninger.

Optegnelsesbøger som historiske kilder

Optegnelsesbøger, dagbøger og erindringer af folk fra landbrug, fiskeri og handel finder stadig stigende videnskabelig anvendelse. Især i studiet af det før-moderne samfund. Til en vis grad hænger det sammen med, at så få – særlig bønder – førte egentlige driftsregnskaber, og at endnu færre er bevaret. Til erstatning for disse anvendes altså optegnelsesbøger. Da Lars Rasmussen ikke var købstadskøbmand, men i ét og alt rodfastet i den agrare verden, kan man roligt sidestille ham med en bonde i denne sammenhæng. Juridisk set var han faktisk bonde!

I det seneste værk om disse kildetyper ser man bønders optegnelsesbøger anvendt til f.eks. produktions-, markeds- og tidsforbrugsstudier for at forstå gårdbruget, landsbyen og regionen som en økonomisk enhed, placeret ikke kun i en erhvervsøkonomisk sammenhæng, men også i en nationaløkonomisk.² Kun sjældent bevæger sådanne studier sig ind på det mentalitetshistoriske eller personlige. Det er ikke manden bag kilden, der er interessant, men det repræsentative i hans værk. Dette kan kaldes *den kvantitative retning* inden for den metodiske diskussion om disse kildetyper.

Den reflekterende eller *kvalitative retning* tager særlig sigte på fortolkning af dagbøger og erindringer på *de-*

res egne forudsætninger for derved at forstå teksternes og deres ophavsmænds indre præmisser.³ Ikke mindst analyserer man kompositionen i kildernes fortælling: Således kan et centralperspektiv enten udvide skribentens horisont og give plads til abstrakte ræsonnementer eller indsnævre den til at se et helt liv i lyset af enkelte begebenheder. Omvendt binder et episodisk perspektiv fortællingen op på løsevne situationer, ting og følelser. Det er oplagt – som påpeget af Martin Zerlang – at evnen til at anskue hele sin tilværelse i et central/udviklingsperspektiv er nøje forbundet med evnen til at anskue tiden som »en selvstændig dimension, hvis lineære fremadskriden tillader abstrakt planlægning og kalkulation«.⁴ Det er derfor også klart, at når denne tidsopfattelse i stigende grad vinder indpas i bondedagbøgerne i løbet af 1800-tallet, hænger det sammen med løsrivningen fra det traditionelle landbosamfunds langsommere rytme, der igen kan tilskrives civiliserings- og uddannelsesprocessen, men måske især markedsøkonomiens udbredelse. Et særligt forhold var den kraftige tilskyndelse til selvransagelse, der udgik fra de religiøse og folkelige bevægelser. Det var herfra, at den reflekterende dagbog, »sjaeledagbogen«, udbredtes til bondesamfundet.⁵ »Den grundtvigianske erindringsbog« rummede på mange måder de væsentligste træk inden for bondeerindringerne.⁶ Her kombineredes erindringskriverens opfattelse af sig selv som et selvstændigt handlende individ med en sans for de sociale sammenhænge, han eller hun indgik i. Og herfra udbredtes et sprog for følelser og religiøse anfægtelser. Og ikke mindst: Grundtvigianismen bibragte den, der havde den rette overbevisning, en forståelse for sammenhængen mellem den religiøse livskraft og den ydre, materielle færd og eventuelle velstand.

Livsformer og det foretagsomme liv

Hvordan skal man kunne gøre sig forhåbninger om at forstå et menneskes liv i dets fulde udstrækning med dets bestræbelser og resultater, dets værdier og følelser? Thomas Højrups livsformsanalyse fremlægger ét bud herpå.⁷ Da Højrup vender sig mod nutidige forhold, har jeg valgt at lade mig inspirere mere af et forsøg på at anvende analysen på et historisk materiale,

nemlig Ole Mørkegaards undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700-1900.⁸ Den omfattende teori, Mørkegaard betjener sig af, efterlader brugeren, særlig ikke-etnografen, i et dilemma. På den ene side giver studiet kun mening i sin fulde teoretiske sammenhæng. På den anden side er inddragelsen af begreber, hentet fra en teori, der endnu ikke er alment udbredt – endsige anerkendt – problematisk og kræver en omfattende introduktion.⁹ Jeg tillader mig dog at begrænse mig til følgende:

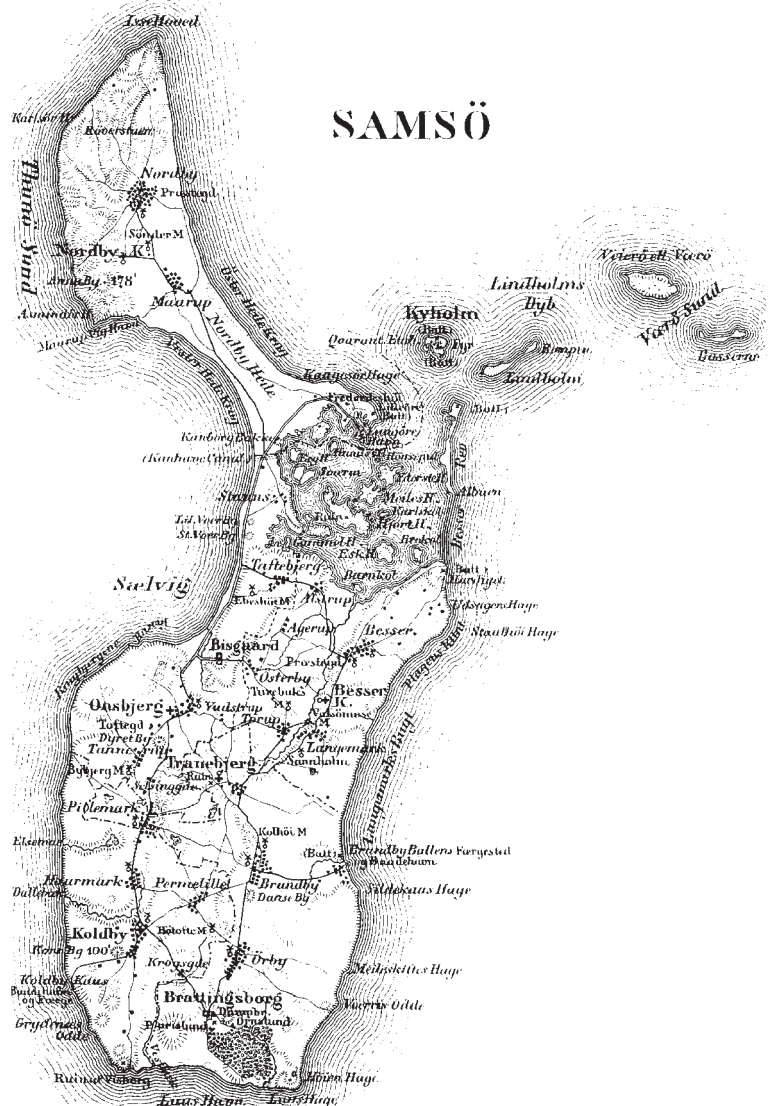

Fig. 1. Samsø ca. 1850.

Mørkegaard ønsker at forklare skibsredernes karriereforløb i Åbenrå. Efter at have placeret disse i en »økonomisk-arbejds-mæssig« ramme, står han tilbage med spørgsmålet om deres drivkraft: »profitbegær« eller »virkelyst«? Han søger svaret i en rekonstruktion af de interne og eksterne træk og betingelser i fænomener som f.eks. »arbejde« og »karriere«. Som teoretisk indgang vælger han i overensstemmelse med livsformsanalysen produktionsmådebegrebet og dets to dele: produktionsforholdets struktur, dvs. fordelingen af det færdige produkt. Og arbejdsprocessens struktur, dvs. hvordan redskaber, arbejdskraft og råvarer tilføres produktionsenheden. Det hævdes, at en produktionsenhed kun producerer – og fortsætter med det – i det omfang, det er nødvendigt for at reproducere betingelserne for sin eksistens. Synet på, hvad disse eksistensbetingelser måtte være, udgår imidlertid fra produktionsenheden selv. Idet man i livsformsanalysen forstår en livsform som en praksis bestående af et menneskes »konkrete, meningsfulde og vedvarende eksistensmåde«, åbnes den mulighed, at en produktionsenhed (f.eks. et teglværk eller en købmands produktion af varer og ydelser) kan påbegyndes og vedligeholdes af ønsket om andet end blot merværdi.

I analysen indgår to produktionsmåder og fire hertil knyttede livsformer. Den enkle vareproduktionsmåde er kendetegnet ved, at det er de arbejdende selv, der ejer produktionsmidlerne og deres produkt. Hentes der yderligere arbejdskraft ind, sker det kun i det nødvendige omfang for at videreføre produktionen. Inden for denne produktionsmåde finder man den selverhvervende livsform: Produktionsenheden er her såvel mål som middel. At være selvstændig er målet, men også midlet til i videre forstand at forblive selverhvervende. På dette ene fornødne sættes alt ind. Fritid og ar-

bejdstid glider umærkeligt sammen, og virksomhedens og den private økonomi er hinandens hæftelse. Kendetegnende for en social struktur, hvor hver enkelt udfolder sig i en selverhvervende livsform, og hvor man er bundet sammen ved gensidige investeringer, er derfor en stor modstandskraft over for konjunktursvingninger. Mørkegaard placerer aktørerne i Åbenrås skibsfart i den selverhvervende livsform. Omdrejningspunktet var »byen og egnen som sådan«, og de kontinuerlige investeringer i skibsfarten tjente til at sikre erhvervets – og deres egen – fortsatte beståen.¹⁰

Den kapitalistiske vareproduktionsmådes vigtigste kendetegn er, at ejerne af produktionsmidlerne ikke selv deltager i driften. Driften styres af betragtninger om grænseomkostninger og -nytte og kan til enhver tid drejes over mod investeringer i andre erhverv og brancher. Denne produktionsmåde skaber rum til tre livsformer, hvoraf én er relevant i denne sammenhæng: den borgerlige livsform. Den, der lever sådan, må se uhildet på personlige følelser, andres og egne, og er derfor »den ægte kapitalist«.

Allerede et flygtigt kendskab til Lars Rasmussen skaber forventning om at finde træk af den selverhvervende livsform i hans købmandsskab og træk fra den borgerlige livsform i hans teglværksdrift. I spændingen mellem de to livsformer kommer de grundlæggende økonomiske og eksistentielle sider af hans tilværelse frem i lyset.

Entreprenører, foretagere og købmænd under det moderne økonomiske gennembrud

Det er en slagside i livsformsanalysen, at den ikke inddrager forskningen i entreprenør/foretagerbegrebet, som så åbenlyst supplerer og korrigerer den.

Normalt står industrielle, finansielle og teknologiske entreprenører i fokus, men købmanden som begreb er også taget under behandling.

Et studie af købmænd og høkere i en vestsjællandsk region med udgangspunkt i høkerloven er således fremlagt af etnologen Margit Baad Pedersen. Hun beskriver bl.a. differentieringen mellem høkere og købmænd ved hjælp af den norske socialantropolog Frederik Barths entreprenørbegreb. Barth definerer entreprenøren/foretageren som den, der for at opnå personlig gevinst tager initiativ til at administrere ressourcer ved at føre en fremadrettet, ekspansiv økonomisk virksomhed på et risikofyldt grundlag.¹¹ Det mener Baad Pedersen ikke, at høkerne kunne leve op til; anderledes med købmændene med deres indsats for at markedsføre nye varer, bl.a. sådanne varer og halvfabrikata, der reducerede bondesamfundets selvforsyningsgrad.¹² Derved medregner hun, med henvisning til Barth, innovationselementet, der også indbefatter entreprenørens indsats for at skabe forbindelse mellem økonomiske systemer, der ellers fungerede adskilt.

Innovationselementet er som entreprenørbegrebet oprindeligt udformet af den østrigsk-amerikanske økonomiteoretiker Joseph A. Schumpeter. Grundlæggende for Schumpeter er opfattelsen af innovationen som *prime mover* i værdidannelsen og dermed økonomisk udvikling. Innovationen er særlig kendetegnet ved, at der via den etableres nye produktionsfunktioner, nye markeder, nye former for kapitalorganisering. Innovationens fornemste virkemiddel er dens reducere af omkostningsniveauet, hvilket giver en øjeblikkelig fordel. Schumpeter's innovative entreprenør går altså ikke umiddelbart i spænd med livsformsanalysens borgerlige livsform, hvis konstituerende træk er ejendomsretten til produktionsmidlerne. Dog medgiver

Schumpeter, at i det tidligt-industrialiserede samfund var entreprenøren ofte at finde blandt industriens enkeltmandsejere.

Kendetegnende for den danske forskning i entreprenør/foretagerbegrebet har været vægten på storindustriens og verdenshandelens folk. Det gælder f.eks. Ole Langes biografier af C.F. Tietgen og H.N. Andersen og Birgit Nüchel Thomsens studie af industrielle foretagere på Tuborg og i det københavnske storerhvervsmiljø.¹³ Studierne af Tietgen og Tuborgdirektøren Philip Heyman tager udgangspunkt i årene umiddelbart efter 1865 og frem mod århundredskiftet – »*det moderne økonomiske og erhvervsmæssige gennembrud*«. ¹⁴ Præget af absolut vækst for de tre sektorer: de primære, sekundære og tertiære erhverv, men med en faldende andel for den primære sektor (landbruget især) og en stigende andel for fremstillingsvirksomhed (især industrien) og serviceerhvervene i den tertiære sektor.¹⁵ Splitter man den økonomiske vækst op i de enkelte produktionsfaktors bidrag, når man – ifølge Ole Hyldtoft – til det resultat, at den såkaldte restfaktor el. teknologien alene i perioderne 1840-65 og 1866-1895 tegnede sig for hhv. 56 og knap 59% af væksten. Bag denne udvikling lå ikke mindst en voldsom forøgelse af transaktionssektoren med handel, transport og finansielle institutioner m.v.¹⁶

Det er klart, at denne udvikling ikke kun har givet stødet til storerhvervsmænds fremdrift, men også til økonomiske agenter af mindre målestok, men af samme format så at sige. Som det da også fremgår af Flemming Mikselsens undersøgelse af industrielle foretagere i Odense i 1870'erne. Den munder ud i opstillingen af en række idealtyper af foretagere, af hvilke kan nævnes: Storforetagere, hvis sociale og økonomiske status var knyttet til virksomheden, der derfor forsøgtes videre-

ført inden for familien. Kapitalistiske foretagere, der virkede inden for – og sprængte – de politisk-institutionelle rammer og med rygstød i aktieposter omdannede pengevæsen, kommunikationsvæsen, fagligere foreninger og ikke mindst den ekspanderende industri.¹⁷ Mikkelsen finder, at denne sidste idealtipe, som var provinsens Tietgen'er og Heyman'er *en miniature*, var besjælet af trangten til »at kunne tilfredsstille en indre følelse af fuldstændighed (selvudfoldelse)« rettere end af et direkte profitmotiv. Endelig opstiller Mikkelsen idealtypen købmandsforetageren, der karakteriseres ved at være ledet af købmandens kendskab til handelsforhold og konkurrenceforhold og med en ekspertise, der derfor var efterspurgt i erhvervslivets aktieselskaber og sammenslutninger.¹⁸

Som det fremgår, formår Flemming Mikkelsen i modsætning til Baad Pedersen at nuancere Barths pointe om foretagerens drift mod personlig gevinst. Det ses også, at grænserne for Mikkelsens idealtyper skærer ind over de højrupske livsformer. Mikkelsen beskriver bl.a. de foretagere, for hvem »virksomheden og foretagerpositionen [ikke] udgjorde et trin på vejen til en højere social stilling, men var blevet et mål i sig selv – ensbetydende med høj økonomisk og social status«. ¹⁹ Her finder man en sammenkædning af begreber fra den selverhvervende og den borgerlige livsform, der nuancerer opfattelsen af »den ægte kapitalist«.

Idet vi langt om længe vender os mod Lars Rasmussen og Samsø, vil vi få at se, at Lars Rasmussen udfoldede et langvarigt religiøst, socialt, landøkonomisk og lokalpolitisk arbejde på øen. I lyset af det foregående fører det os frem til en række spørgsmål:

Kan Lars Rasmussens aktiviteter siges at have udgjort en bondesamfundets parallel til hovedstadens og købstædernes økonomisk-institutionelle udvikling? Havde de kapitalistiske fo-

retagere med deres indirekte virksomhed i aktieselskaber og andre erhvervsmæssige sammenslutninger deres pendant i Rasmussens bidrag til samsøbondens moralske og økonomiske rejsning, havnevæsenets udbedring og grundtvigianismens udbredelse? Hvordan var Rasmussens organisatoriske virke forlenet med en ekspansiv økonomisk virksomhed? Og hvilke livsformer var forbundet med hans økonomiske og sociale placering?

Lars Rasmussens erindringer og dagbøger

Lars Rasmussen begyndte på sine erindringer umiddelbart efter sin fallit i 1886. Han skrev dem ikke med salg for øje, hvilket ellers var meget udbredt. Selv hævdede han, at de »nærmest og egentlig er bestemt for mine Børn«. ²⁰ Men allerede året efter cirkulerede de i højskolekredse. ²¹ Først modsatte han sig at udlevere »dette simple Lægmands Arbejde«, men Askovlæreren Heinrich von Nutzhorn, manden bag »den grundtvigianske biografi«, ²² stillede ham i udsigt, at han ville »udpille et eller andet af Optegnelserne«. Rasmussen takkede ja, blandt andet fordi »Udsigten til en nok saa lille Pengehjælp har stor Betydning for mig«. Udgivet blev de dog ikke.

Henvendelsen gav Rasmussen anledning til at fortælle, at »jeg staar for en Skillevei og er ikke ret klar over, om jeg skal begynde Købmandsforretningen igen«. Det gjorde han dog året efter, og han skrev også videre på sine erindringer frem til 1897. Den selvransagelse, han gennemgik i perioden efter fallitten, har betydning for forståelsen af hans fortælling. Den motiverede ham til at fokusere mere på religiøse og sociale emner end på de købmandsfaglige. Hans resignerende holdning til forretningslivet skinner klart igennem i denne passus fra erin-

Fig. 2. I 1847 besøgte Martinus Rørbye Samsø, og under opholdet lavede han flere tegninger, bl.a. den her viste, der har titlen "En bondestue på Samsø". Man ser to mænd, der sidder og forhandler ved et bord, mens konen og den gamle gårdmand tavse lytter med. Det kunne være Lars Rasmussen, der var på vej til at gøre en handel (Gengivet efter Rørbyes Tegninger. Udgivet af Frans Lasson, 1992, s.106).

dringerne om »den menneskelige Venlighed og Kærlighed«: »ogsaa den kan være skøn, men sædvanlig er den dog som en afklippet Rose, der hastig falmer (...). Nej! Efter min nu ikke saa helt korte Erfaring i Livet, har det ikke været min lille ubetydelige Person, man har taget Hatten af for og vist Venlighed. Nej, det har været for min Pengepung; thi da denne blev mølædt og hullet, forekom det med mange, at de samme Folk, som tidligere havde feteret mig (...) de har senere under forandrede Forhold ikke budt mig et Glas Vand.«²³

Centralperspektivet i erindringerne er hans økonomiske og sociale opstigning og senere deroute. Han havde tabt kampen om placeringen af Samsøs nye havn i 1883 og lidt nederlag ved valget til folketinget året efter.

Derfor lægger han vægt på etableringsårene, før han rammes første gang, af pengekrisen i 1857/58. Det bærende i fremstillingen bliver denne og andre økonomiske kriser i 1866 og 1886 foruden de elementer, der trods alt bar hans sociale anseelse frelst igennem: familien og deltagelsen i politiske, religiøse og sociale aktiviteter.²⁴

Dagbøger begyndte Rasmussen at skrive i 1848, men de er først bevarede fra 1851. Derefter skrev han næsten dagligt frem til 1855. Så er der et slip med kun få, men da længere indførelser frem til 1880. Hvorefter han skrev næsten hver dag frem til 1896.

Indtil 1853 er de daglige optegnelser ført på højresiderne med rubrikker til vind og vejr. På venstresiderne er indført løbende refleksioner over især religiøse emner og »den eneste Ene« – og

det var trods alt ikke Vorherre! Denne form var almanakkens, der tjente som forlæg for en lang række bondedagbøger og -optegnelsesbøger.²⁵ Senere lå den til grund for de dagbøger, Landhusholdningsselskabet bad sine landvæsenslærlinge føre.²⁶ Formen gengiver behovet for at forudsige vejrlig og produktion ud fra indhøstede erfaringer, men afspejler vel også en afhængighed af almanakkens strukturering af hverdagen. Da Rasmussen fra 1853 slår siderne sammen, sker det samtidigt med hans andet giftermåls indgåelse, hvorefter dagbogen 1856/66 overvejende er reflekterende, men med et vist økonomisk indhold. I januar 1866 gør Rasmussen udtrykkeligt for sig selv rede for, hvad dagbogen skal tjene til, nemlig »til Trøst og Opmuntring i den fortsatte Strid, igennem disse Blade og Optegnelser at se tilbage paa, hvorledes Herrens Veje vel er underlige, men dog fulde af Miskundhed og Trofasthed (...) Jeg vil ikke længere som tidligere skrive noget hver Dag, lader ogsaa bortfalde Betragtningerne om Vind og Vejr, og hvad jeg tager mig for.«

Da Rasmussen efter en pause atter tager dagbogsskriveriet op i februar 1874, sker det med henvisning til »Kampen for min timelige Existens, som i den Grad har lagt Beslag paa min Tid og Kraft (...) og hæmmer og standser saa meget, som ellers vilde tilhøre mit Livs Virksomhed«. På denne baggrund forskubber dagbogen sig mere og mere mod det reflekterende. »Hvad han tog sig for« blev nu ikke udelukket, men nok nedtonet til fordel for religiøse tanker, der med tiden blev nærmest besværgende, men som også fik større poetisk kraft: »Bliv hos mig Mester, thi det lakker mod Aften, og Dagen hælder« (30.3.1880).

Dagbøgerne afspejler, at fra pengekrisen i 1857/58 og langsomt stigende i årtierne efter går der en linie i hans økonomiske mentalitet fra det overvejende rationelle til det overvejende fø-

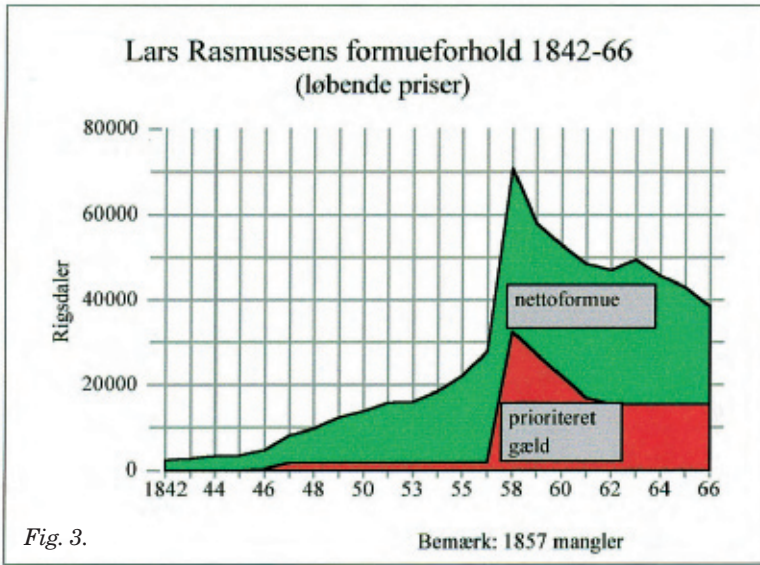
lelsesmæssige. En linie, der ender i et egentligt moralkodeks: at »betale enhver sit« (30.8.1883). I en lang redegørelse fra januar 1891 blotlægger han dagbogens opgave som en regnskabsaflæggelse til Gud. Gentagne gange indleder han nu sine indførelser med Brorson: »Trange Tider langsomt skridder, det har den Art. Dagen længes, Vinteren strenges, og det er svært!« Og med Brorson tager han sit regnebrædt og skriver op sit livs dage, afleverer det til Jesus og »Beder ham gøre hele min Gæld op og kvittere og aflevere Regnskabet til den Fader, som ikke vil Synderens Død, men at han skal omvende sig og leve« (1.1.1889).

Så langt ind i sjælen havde hans økonomiske rationalitet trængt, at også forholdet til Gud kunne beskrives som i en hovedbogs sider. Men det er ikke overraskende, han var dog købmand. Det overraskende er den mentale proces, som perspektivet i erindringerne og anvendelsen af dagbøgerne lægger frem: En gennemgribende mentalitetsændring fra det kapitalistisk rationelle til det reflekterende og følelsesmæssige.

Kan denne købmand virkelig bindes op på én og kun én livsform? Og hvilken økonomisk og social baggrund lå bag hans fremstillinger? Til det sidste først.

Til Samsø i 1840 – korn, fisk, ager og kreaturer

Rasmussen flyttede efter endt lærlingetid i Slagelse og Korsør til Samsø i 1840. Han drog dermed væk fra det miljø i de gudelige forsamlinger, der havde formet ham som ung og ført ham til landet mellem »Verdens Glæde og Kærlighedens Naadeport«. Samsøs handelsfrihed må have tiltrukket ham; her kunne han etablere sig uden at tage borgerskab. Det hang sammen med, at Samsø ingen købstad havde,

men alligevel var så stor, at den sammen med Læsø var tilstået frihed til frit at bruge købmandsskab, og derfor stod uden for bestemmelserne om handel på landet indtil næringslovens ikrafttræden i 1862.²⁷

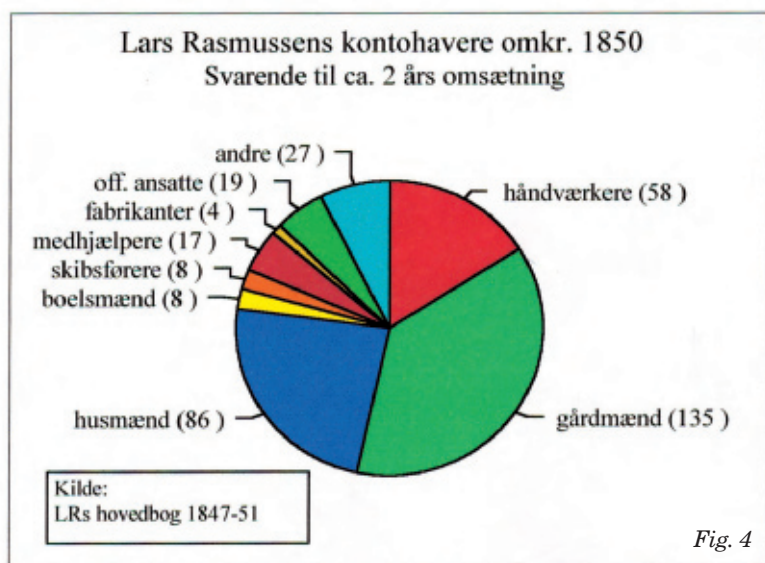
Først slog han sig ned – med kone og snart efter flere børn – i landsbyen Ørby med en lille høkerforretning. Men i 1844 flyttede han ud til vandet, til færgestedet Brundby-balle (Ballen) »paa den Plads af Øen, hvorom jeg straks efter min Ankomst til Øen havde fattet den Mening, at den havde Belligenhed for en Handlende«.²⁸ Han lod sin båd indgå i handlen mod et bundgarn og overtog den tidligere ejers jordtilliggende.²⁹ I løbet af få år var de fysiske rammer etableret med et grundmuret kornmagasin, en købmandsgård med beboelse og butik på 14 fag, et halvt så stort sidehus bl.a. med pakhus, lo og stald samt et afsides vognskur og svinehus.³⁰ Det hele blev takseret til ca. 3000 rdl. Rasmussen var blevet købmand, huspatriark, fisker og bonde.

Af hans forskellige statusregnskaber fremgår, at han snart fik lod i kornsalgssperiodens konjunkturer³¹ (fig.

3). I 1856 var hans nettoformue næsten seks-doblet i forhold til 1846, vel at mærke uden ejendomsinvesteringer eller nye lån siden 1851. Driftskapitalen var altså betydelig, driften velkonsolideret, og det oprindelige håb om en årsfortjeneste på 1000 rdl. så rigeligt indfriet. Statusregnskaberne – der jo i princippet er tilfældige øjebliksbilleder og højst belyser handels karakter – viser, at fremgangen skyldtes en øget satsning på grovvarer som korn, jern, tømmer og støbegods. Butiksvarernes antal blev nemlig ikke forøget, omend manufakturvarerne var i fremdrift.

En bevaret hovedbog anskueliggør derimod de driftsmæssige forhold. Hovedbogen har en enkelt indførsel fra 1843 og få fra 1853, men er ellers hovedsagelig fra 1847-50. Der har været ført andre hovedbøger ved siden af denne, men et kvalificeret skøn er, at de samsiske kontohavere heri repræsenterer ca. 2 års omsætning. Graden af tuskhandel er forsvindende. Navne-, pris- og mængdeangivelserne omvendt udførlige.

I alt handlede 367 husstande hos Rasmussen, svarende til hver femte

husstand på øen. Der var en overrepræsentation af de vigtigste erhverv: således næsten hver fjerde af øens håndværkere og en trediedel af øens gårdmænd.³² En opgørelse over kontohavernes geografiske spredning viser, at i nogle byer handlede en meget stor del af indbyggerne hos Rasmussen. Selv i store landsbyer med op imod hundrede husstande kunne han tælle halvdelen af disse blandt sine kunder. Overgangen fra sydlandet til det mindre frugtbare og tyndere befolkede nordland, adskilt af Nordby Hede, var i almindelighed et skel af kulturel art.³³ Rasmussen kunne heller ikke godt overstige det, men forsøgte at ekspandere ved hjælp af kommissionsforretninger med silketørklæder, manufakturvarer og plove med hus-, gård- og handelsmænd i Nordby.³⁴

Kornhandelen

Rasmussens handel havde en traditionel bondehandelsstruktur, men med forgreninger til en udstrakt opkøbsvirksomhed. Det stod i kontrast til købstæderne, hvor det var bønderne,

der kom til købmanden. På Samsø var det meget ofte omvendt, fordi der ingen købstad var. På landsplan blev der efter 1815 gennemført en liberalisering af købstadsprivilegierne, der åbnede for systematiske opkøb ved befuldmægtigede prangere. En udvikling, der fremmede de kapitalstærke handelshuse.³⁵ Hvad angår selve købstadshandelen, er det blevet hævdet, at denne normalt blev afviklet i sædvanebestemte mønstre, hvor købmændsgårdenes beliggenhed ved indfaldsvejene var det vigtigste for landmanden.³⁶ Imod denne opfattelse taler især Allan Frandsens studier. Frandsen peger med rette generelt på, at perioden 1830-50 så en udvikling i bondens forhold til købmanden i retning af »økonomisk betingede relationer« på bekostning af de traditionsbestemte.³⁷

Med handelsfriheden var Samsøs købmænd underkastet de samme kapitalkrævende vilkår, der bød dem i højere grad selv at opsøge markedet. Bønderne havde en betydelig frihed i udvælgelsen af en købmand og har derved skærpet betydningen af købmændenes mobilitet og indbyrdes kon-

kurrence. Som det kom frem i dagbogen 1852: »I dag har jeg begyndt at købe Korn pr. 15. November og troede ret at skrabe et stort Parti sammen, men da vi kom til Brundby, begyndte man at byde 4 Rd for Byg, og vi blev saaledes snart slaaede af Marken, da vi kuns betale 2 Rd.« (24.10.1852).

Også Rasmussens hovedbog viser konturerne af denne fremvoksende markedsøkonomi: I regelen synes bøndernes leveringer til Rasmussen at være afgivet ved butiksbesøg. Men ud fra afregninger med en af hans medhjælpere, Per Stampe, er det muligt tilnærmelsesvis at udskille den mængde korn og kartofler, Rasmussen selv måtte opkøbe. I 1849 var det f.eks. 588 tdr.³⁸ I disse år var Stampe beskæftiget med opkøb mellem 32 og 50 dage om året. Konkurrencemomentet træder frem ved, at Rasmussen i almindelighed betalte højere priser for korn fra gårdmænd end fra husmænd. De højeste priser betalte han dog til øens andre handelsmænd.

Der aftegner sig et klart handelshierarki i hovedbogen. 31 såkaldte »Handelsmænds« samlede kreditposteringer beløb sig 1847-51 til godt 4600 rdl., medens de fire, han benævner »Kjøbmænd« tegnede sig for knap 8200 rdl., hvoraf kun 927 rdl. var kontanter. Differencen dækker over et udbredt samarbejde inden for kontantbetalinger og anfordringer på trediemand, pengeudlån og samarbejde om grovvarehandel, særlig salt og tømmer. Øens største købmand, I.P. Gylling, dækkede bl.a. Rasmussens handelsgæld til store handelshuse med anvisninger og kontanter. Til gengæld sikrede han sig ret til at trække på Rasmussens varelag; et forhold af stor betydning på grund af øens sæsonbestemte kommunikation med omverdenen.³⁹ Og afslørende for en standsbevidsthed, der kunne være stærkere end konkurrencefølelsen.

Kontanter fik Rasmussen bl.a. fra

sit kornsalg. I 1849 var hans hovedaf-tager det store fynske handelshus, Elias B. Muus' filial i Kerteminde, der modtog i alt 1452 tdr. kornvarer.⁴⁰ Hvilket dog kun var godt 3% af øens samlede kornudførsel det år.⁴¹ I løbet af 1850'erne svingede hans kornudførsel mellem 491 tdr. i 1854 og 2657 tdr. i 1852.⁴² Hans aftagere var handelshuse i Århus og København foruden norske skippere, der søgte køb i havnen.

Hans afsætningssucces var vigtig, for den gjorde det muligt for ham at indgå som en troværdig partner i kommissionsaftaler på provisionsbasis om indkøb af vin, jernvarer, manufakturprodukter og trælast.⁴³

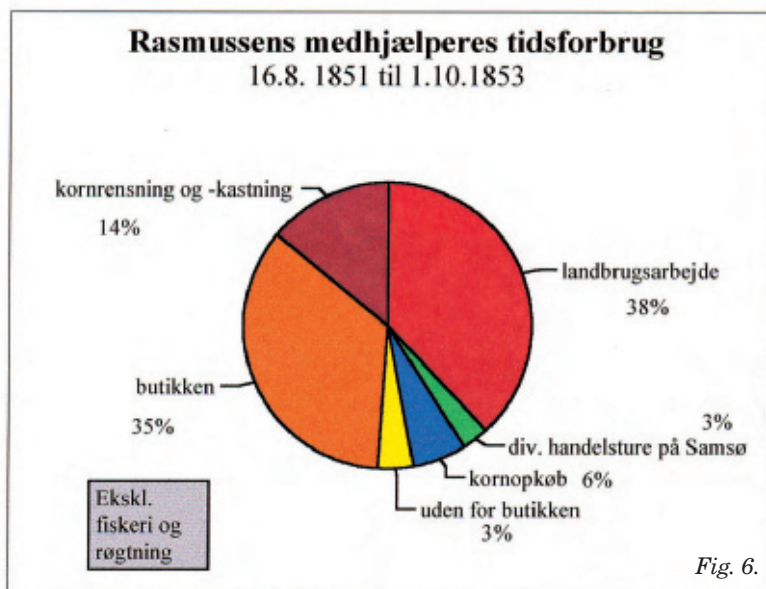
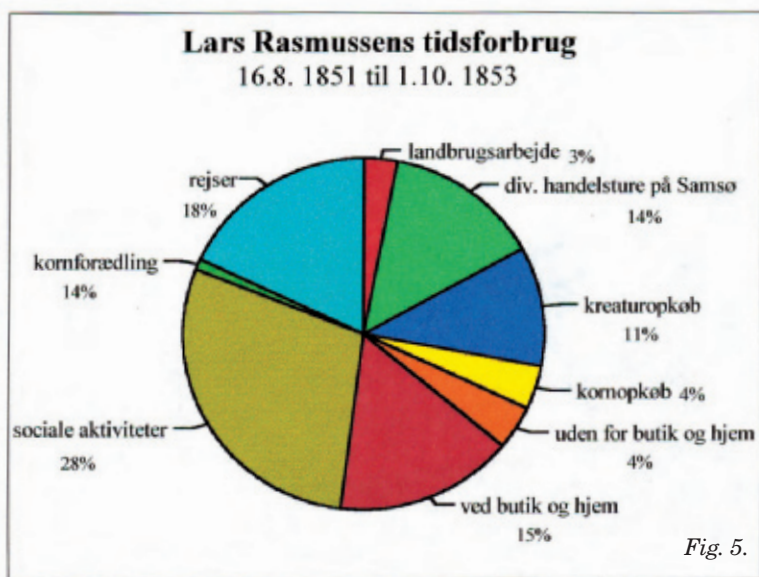
Dagsværk og tidsforbrug

»1851. August 16. Kørt til Ørby, Krons-gaard og Kolby, hvor jeg købte 7 Tyre. Frederik gravet i Haven og Jens om Eftermiddagen skaaret Hakkelse. Byevejr med jævn Luft. V, V, VNV, 17«.

Dagbogens første indføring er prunkløs og præcis. I det hele taget bekræfter dagbøgerne statusopgørelsernes oplysninger om handelens karakter og hovedbogens om handelens hierarki, den udstrakte opkøbsvirksomhed og billedet af en traditionel bondehandelsstruktur. Men nye aspekter er derimod landbrugsdriften, fiskeriet og kvæghandelen. Og ikke mindst tidsfaktoren.

Det dominerende motiv er et hårdt dagligt slid: »Saa træt og stiv som en gammel vognmandshest er jeg kommet hjem i Aften, endskønt jeg dog har kørt til Byerne« (12.9.1851). Dagen før havde en fodtur næsten øen rundt kun givet køb af to køer. Tiden var altså en knap ressource.

Svenske studier i bondedagbøger under Janken Myrdals ledelse har i lyset heraf rettet opmærksomheden mod *time-distribution* dels som målestok for, om tidsforbruget gav margin for

nye investeringer, dels for tekniske innovationers indflydelse på tidsforbruget.⁴⁴

Bedst er det, om man kan opgøre hele eller halve anvendte dagsværk. Et forsøg herpå gengives i fig. 5 og 6, men ubestridelige kendsgerninger kan der aldrig være tale om. Der fandtes 2 faste medhjælpere, den ene med base i

butikken, den anden var især landbrugskarl.⁴⁵

Tidsforbruget viser, at Rasmussen som principal tog vare på de funktioner, der især vedrørte disponering og kalkulation. Over en trediedel af hans tid gik med sociale aktiviteter (omend man skal huske på, at Rasmussen opgiver sine egne aftensysler, men ikke sine folks).

Kornforædling og teknologispredning

Kornforædling ved tørring, rensning og kastning er traditionelt blevet opfattet som en af de afgørende forudsætninger for det danske korns indtrængen på verdensmarkedet.⁴⁶ Og købmændenes entreprenante rolle heri er blevet fremhævet.⁴⁷ Rasmussen indgik senest i 1849 i en kommissionshandel med Prom & Allerup fra Nyborg, hvis ene interessant, M.P. Allerup, var en af den tidlige industris vigtigste producenter af landbrugsmaskiner.⁴⁸ Men denne handel er ikke specificeret i hovedbogen. At Rasmussen finder anledning til at anføre i dagbogen, at han har solgt en tærskemaskine i januar 1855 til 215 rdl., tyder på, at det ikke var en daglig foreteelse. Det blev også kun til få hakkelsesmaskiner. Langt hyppigere solgte han derimod plove og – i mindre omfang – trug, harver og leer. Også store mængder frø distribuerede han. Inden for spredningen af ny teknik spillede han altså sin rolle, omend den var beskeden.

Lars Rasmussen købte ikke korn efter vægt og kvalitet, hvilket i den hede konkurrence på øen givet ville have stødt ham af markedet. Men det fremgår, at hans modtagere stillede krav om kvalitet. Forædlingen hvilede derfor på ham selv. I april 1850 anskaffede han derfor en lille kornrensemaskine til blot 18 rdl. Med dagbøgerne kan man indkredse et svar på, hvilken arbejdsinvestering, der lå bag kornsalgsperiodens bedre korn.

Grundlæggende var kornets kastning for at undgå dets sammenbrænding og for yderligere at lufttørre det. Den egentlige »Maskinering« satte ind med den nye høstsæson. Fra oktober 1852 til september 1853 blev der investeret 110 dagsværk på kastning og rensning. Var kornforædlingen derfor nok teknisk en kapitalfattig investering, var det dog en arbejdsintensiv

proces, der fulgte med den. Et forhold, der nødvendigvis må have skubbet yderligere til den differentiering af købmandsstanden, der var dens kendetæknelse under kornsalgsperioden.⁴⁹ Entreprenørvirksomhed i schumpetersk forstand kan det ikke kaldes, dertil var det for traditionelt.

Fiskeri

»Fiskeriet på Samsø fik nu en stor Opblomstring. I Foraaret 1843 var der 43 Bundgarn, og jeg tænkte, at her maatte jeg være med (...) og i Efteraaret kastede jeg mig med hele min Styrke over Udredningen af Arbejdet. Saaledes fik jeg fat i en ældre Fisker, Peter Stampe i Langemark, som hjalp mig og 18 Drenge, som sammen med mig sad om Aftenen til Kl. 11-12, med Garnene, hvormed jeg kørte til den dygtige Fisker Hans Due. Her opholdt jeg mig uafbrudt i tre Uger for under hans kyndige Vejledning at faa slaaet Stykkerne sammen, dernæst tjæret og derefter det hele dannet til to Garn (...) Drømmen om, at jeg ved Fiskeriet skulde tjene saa meget, at jeg kunde drive en rigtig Forretning, gik i Luften – ak! den Vej gaar saa mange af vore Drømme!«⁵⁰

Opgav gjorde han nu ikke, og i dagbøgerne møder man fiskeriet som en meget arbejdskrævende binæring med dets opbud af krav om specialviden og markedsindsigt.

Fiskeriet på Samsø havde tidligere været et marginalt erhverv, som husmænd tyede til under misvækst og dyrtid. I 1827 og 1828 havde nogle af disse dog haft held med et organiseret salg af pilkede torsk til en hørkræmmer i København, og tilskyndet af det havde øens godsinspektør prøvet at stable et interessentskab på benene til et mere kapitalkrævende bundgarnsfiskeri. Men sygdom standsede ham.⁵¹ Et nyt og vellykket forsøg blev gjort i 1839 med et interessentskab, som på

et rentekammerlån drev drivgarnsfiskeri indtil 1845 og bundgarnsfiskeri indtil 1848. Bag det stod en kreds af embedsmænd og gårdmænd.⁵²

Først solgte man sild til salteriet i Havnemark ved Kalundborg. Samme aftager benyttede bundgarnsfiskere langs kysten mod Besser Rev, hvor også Rasmussens garn var stationeret. Senere gik afsætningen til svenske både, »der i Mængde indfandt sig«.⁵³ Dermed indlemmedes Samsø i det ekspanderende svenske opkøb i bælteerne. Det dyre bundgarnsfiskeri var i det hele taget flyttet ned langs den østjyske kyst efter Agger Tanges gennembrud i 1825. Og bag de opdukken- de fiskerivækstcentre lå således en organiseret afsætning med kvasefart og jernbaneforbindelser til Nordeuropa.⁵⁴ Men succesen var kortvarig på Samsø: I alt havde der i midten af 1840'erne været 41 bundgarn, men omkr. 1860 var der kun 8 foruden 13 fuldtidsfiskere.⁵⁵ Fiskeriet havde da fuldstændt en cirkelbevægelse, hvor det atter blev drevet som en binæring og med torskepilkeri, ålurser og flyndergarn.

I samtiden mente man, at tilbagegangen hang sammen med landbrugets fremgang. Men argumentet er afhængig af fiskeriets lavere indtjening og dermed af den investerede arbejdskraft. Spørgsmålet om arbejdsindsatsen ved garnfiskeri er tidligere blevet stillet, men er forblevet ubesvaret.⁵⁶

»I dag har vi slaaet Bundgarnspæle paa det nordre Stade, og vi iler nu med at faa Redskaberne i Stand til Fiskeriet. Vi ville nu prøve, om ikke Herren i Aar vil ad denne Vej meddele os den Velsignelse, Han hidtil fandt det tjenligt at nægte os« (12.3.1852).

Fiskeriet var en usikker næringsvej, der appellerede til påkaldelsen af Vorherre og til at gøre brug af de erfaringer, som Rasmussen nedskrev i dagbogen. Det er derfor udførligt beskrevet, bl.a. i sæsonen 1853. Fra februar til april er man beskæftiget med garnets

istandsættelse og pælenes forarbejdning. Der røgtes garn første gang den 16. april og herefter dagligt af to fiskere. 22. juni tages garnene op og en måned senere pælene. Hvor mange arbejdsdage medgik da til arbejdet? Der er tal fra 1852 og 1855: 5-9 dagsværk til garnets istandsættelse, 9-15 dagsværk til pælenes forarbejdning og ca. 12 til bundsætningen og optagning. Hertil røgtningen.

Og kunne det så betale sig? I årene fra 1851 til 1855 fangedes kun 259-905½ ol sild (á 80 stk.). De store udsving i fangsten blev opvejet af stigende priser. Dem fik Rasmussen ved at anvende sine købmandskontakter; omend han i 1853 forlod sig på indfindende svenske skippere. Men i 1850 og 1854 sejlede han til Flensborg med sild efter selv at have anlagt et salteri samme år. Og i 1851 solgte han sin fangst til handelshuset Moses & Søn G. Melchior i København sammen med 2-300 tdr. sild, som han havde opkøbt.⁵⁷

Men betale sig kunne det ikke. I 1853 var bruttointægten (efter arbejds lønninger) således kun 76 rdl. Og der var ingen muligheder for at øge rentabiliteten. Med en nogenlunde konstant arbejdsindsats var fiskebestanden den vigtigste variabel, men den kunne bundgarnene jo ikke flyttes efter. Sildefiskeriets almindelige nedgang på Samsø kan derfor antagelig tilskrives de ekspanderende fiskericeentre inden for Skagerrak-Kattegatregionen, som med deres tidlige fremgang havde fået bedre muligheder for at investere i ny teknologi. På Samsø var de teknologiske muligheder udtømte med bundgarnsfiskeriet.

Tilbage står, at Rasmussen i en årrække havde løftet fiskeriet ind i markedsøkonomiens cirkler. Han havde præsteret det ved at udnytte sine organisatoriske erfaringer fra købmandskabet og dermed midlertidigt fjernet fiskeriets præg af binæring og nøderhverv. Men løftet var ikke kraftigt nok.

Kvæghandel

Også sin kvæghandel lagde Rasmussen med tiden ind i en fast organisation. I årene omkring 1850 var hans metode at opkøbe kvæget på Samsø og derefter føre det til Sjælland på omfattende salgsvandringer. Usikkerhed var da dagens orden: »Jeg har nu over 50 Kreaturer staaende indkøbt, nu vil det komme an, hvorledes jeg slipper fra Salget« (19.9.1851). Da han efter vandringeren må efterlade seks kreaturer usolgte i Kalundborg, modtager han »Underretning om, at de er solgte til sandt at sige Spot Pris«. Efter denne oplevelse indgik han en kommissionsaftale med købmand P. Lassen i Kalundborg. I første halvdel af 1850'erne, hvorfra der er oplysninger, solgte han lidt over 100 kreaturer årligt. Den ene halvdel blev overladt om foråret – til opfedning for opkøbernes regning som i den jyske studehandel.⁵⁸ Den anden halvdel blev afsat i september og oktober. Det hang sammen med efterspørgslen efter det sommerfedede samsiske kvægs mejeriegenskaber, hvilket mindst én køber da også havde betydet over for Rasmussen.

Rasmussens markedsandel var ganske stor. Efter år der i bedste fald var stagnerende, kom afsætningen af levende hornkvæg i fremgang på Samsø 1852-55, hvor der årligt udskibedes 691 stk.⁵⁹ På samme tid var nået et punkt, hvor den »rivende Afsætning« med priser »i stadig Stigen« synligt havde »bidraget til Landmandens forøgede Indtægter«. Hovedindtægten af husdyrholdet bestod netop af »Salget af Qvier og unge Køer til de sjællandske Mejerier«. ⁶⁰ Selvom den samsiske udvikling var blevet forceret, og udførslen faldt efter 1855, var der tale om et eksempel på den indledende omlægning af landbrugsproduktionen i animalsk retning før det store prisfald på korn i 1876.⁶¹

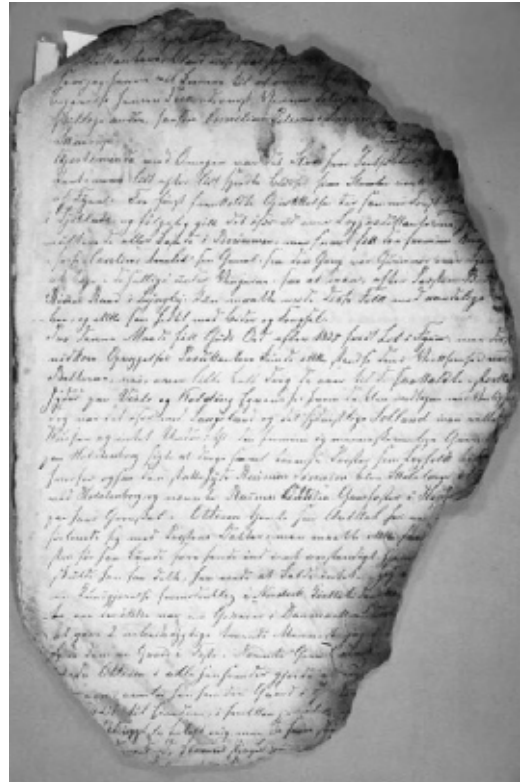

Fig 7. Lars Rasmussens erindringer. Da den førende person inden for Samsøs andelsbevægelse, Mikkel Søren Holm, i 1914 havde lånt erindringerne med henblik på en gennemgang af Samsø Landboforenings historie, brændte hans gård, og erindringerne blev svært beskadigede. Ved hjælp af Lars Rasmussens dagbøger, breve og regnskaber er de nu blevet rekonstrueret så godt som muligt, og de blev i 1999 publiceret (Arkivet på Købmandsgården).

Rasmussens afsætningsmønster med lige dele fede- og mælkekvæg til det sjællandske marked besad derfor mindst ét markant træk. Det var rettet mod det hjemlige marked og fedekvæget vel især mod København. Dagbogsoptegnelserne viser på flere måder, at det løsere salg var et stadig ringere alternativ til kommissionshandelen og yder dermed sit bidrag til forståelsen af, hvordan det første led i de forsyningskæder, der rakte til København og senere til Storbritannien, blev opbygget.⁶²

Var dette en schumpetersk entreprenørs værk? Rasmussens kreaturhandel førte ikke til nye varer eller produktionsmæssige vilkår og reducere ikke omkostningsniveauet. Han løb knap nogen synderlig risiko. Derimod falder handelen ind under den del af innovationselementet i Barths entreprenørbegreb, der foreskrev koblingen mellem to hidtil adskilte økonomiske systemer, i dette tilfælde Samsøs landbrug og det sjællandske og københavnske kødmarked. En regnbue slog sin bue fra Samsø – og Rasmussen var på det rene med, at det var i Storbritannien, skatten lå begravet.⁶³

Faldet fra tinderne – teglværket og den ødelæggende pengekrise

18 år inde i sit ophold på Samsø havde tilværelsen budt Rasmussen fremgang, men også megen trods. Han havde mistet sin »komplette Skønhed«, Arine, og den lille Michael på én og samme dag i 1848, hvor han efterlodes alene med fire små børn, »der bad, græd og trygled«. Få dage før sit frieri til Helene Knudsen, brugte han to dage på at male Arines gravsten. Med Helene fik han ni børn. Af hans 14 børn døde de fire.

Hans økonomiske fremgang var dog i begyndelsen umiskendelig. Hvilken livsform tegnede dette? Han levede af og på en højkonjunktur og på sin egen viljestærke drift mod at etablere hus, hjem og virksomhed. En fast årlig fremgang havde været hans mål. Selv forestod han de disponeringer, der krævede kalkulation og markedsindsigt, mens de faste medarbejdere ordnede det, der skulle holde virksomheden på niveau: butikken og landbrugsdriften. I overensstemmelse med den selverhvervende livsform blev ekstern

arbejdskraft hentet ind til projektarbejde med hus og hjem. Fiskeriet var et eksempel på hans foretagsomme indsats for moderniseringen af bondesamfundet, men hertil hentede Rasmussen også ekstern arbejdskraft, og det handlede om »*Drømmen om Fortjeneste*«. Ved siden af sikringen af hus og hjem trivedes altså et ønske om profit. Det er ikke oplagt at trække linier fra det ene til det andet. Etableringsårene var præget af ønsket om selvudfoldelse, men dagbogsstudierne antyder den senere udvikling: At ved at opgive eller nedtone fiskeriet og landbruget kunne der skabes tidsmargin til et mere profitrettet arbejde. Det blev til teglværket i 1856.

Teglværkerne var et typisk produkt af den tidlige industri. De blev anlagt i hundredvis og med en udpræget decentral placering, tæt på råvaren og vandet. På alle måder matchede de det, der skulle til, for at der kunne skabes industri i Danmark.⁶⁴ I 1821 havde husmand Jens Larsen Aaling etableret et teglbrænderi på Samsø – »som ingensinde førhen«. ⁶⁵ I lighed med fiskeriet på øen udsprang også denne alternative erhvervsgren af landbrugskrisen og af udsigten til en »*Bifortjeneste*«. Rasmussen gentog altså på sin side bedriften fra sit fiskeri ved at bryde den hidtidige praksis om, at alternative erhverv var noget, man tyede til i nedgangstider. Han gjorde det nemlig under en højkonjunktur og som en del af moderniseringsprocessen.

Dagbogen fortæller om et hårdt og tidskrævende anlægsarbejde. Med en tegl- og kalkovn fik hans værk en kapacitet på 80.-90.000 mursten og kunne beskæftige 8-10 mand og en pottemager.⁶⁶ Og produktionen var betragtelig: Lidt over 1/2 million sten i 1858, hvilket ikke engang var det halve af et andet nystartet købmandsteglværk i Langøre. Samme år udførtes fra øen 993.000 mursten, heraf 19.300 til Norge og resten til Danmark. Teglværkets

Fig. 8. Lars Rasmussen med sin hustru Helene Knudsen og deres fem første børn, 1866. Rasmussens ene hånd hviler på sønnen Laurentius, den næste købmand på gården (Arkivet på Købmandsgården).

etablering og hurtige fremdrift blev kronen på Rasmussens økonomiske værk, og nye drømme blev vakt: »Teglværket [gav] det første Aar et meget godt Resultat, men det stod mig klart, at hvis jeg kunde fabrikere Drænrør, Tagsten m.m., saavel som brænde Kalk, da vilde Værket endnu blive mere indbringende«. ⁶⁷ Værket blev udvidet, og med tre ovne og nye bygninger blev det takseret til 11.040 rdl. (se fig. 11). ⁶⁸

De to samsiske købmænds rolle som industrielle foretagere rejser spørgsmålet, om købmænd generelt indtog denne funktion. Af de 67 danske teglværksejere, der gav oplysninger om deres baggrund til erhvervstællingen i 1872, var imidlertid kun 6 købmænd. Halvdelen var godsejere eller større gårdmænd. ⁶⁹ Opfattelsen af købmændene som industrigrundlæggere i det hele taget er logisk, men ikke fuldt dokumenteret. ⁷⁰

Rasmussens produktion af drænrør var måske hans mest entreprenante initiativ overhovedet. Sikkert udspringende af det dræningsarbejde, han havde udført på sine egne marker. Landhusholdningsselskabet havde fatet interesse for drænrørene i 1847 som afløser for »for de til skadeligt Vands Afledning tidligere i Agerbruget

jævnlig anvendte bedækkede Grøfter, fyldte med Sten eller Gærdsel, Ris o.s.v.« Samme år blev den første drænrørsmaskine anskaffet herhjemme. ⁷¹ Til hinder for rørenes videre udbredelse stod de især engelskproducerede rørs høje anskaffelsespris. En hjemmeproduktion, hvor konkurrencen kunne tvinge indenlandske teglværker til lavere priser, var derfor et tilbagevendende tema i landbrugsdebatten. ⁷² Men endnu i 1850'erne var situationen, at man i flere egne slet ikke kunne anskaffe sig de eftertragtede rør. ⁷³ Rasmussen havde imidlertid gjort sit til, at det ikke skulle være sådan. Med Lassen i Kalundborg udvidede han sit samarbejde, så Lassen kunne åbne et drænrørsoplag. ⁷⁴

»Uheldige Konjunktioner og flere Falliter under Penge Krisen«

For Rasmussen var det en gudsvelsignet tid. Det var lykkedes ham at gøre teglværket »endnu mere indbringende«. Grundtvigianismen på øen var til hans glæde i fremmarch, og familien trivedes. Men lykken snød ham i hans

rus: »Lykken syntes i alle Henseender at tilsmile mig (...) Handelen gik fremdeles godt, jeg stod paa min Lykkes højeste Tinde, stod højt for at falde dybt. Nu kommer jeg til den ødelæggende Pengekrise.«⁷⁵

Pengekrisen – den internationale finanskrisen i 1857/58 – træder i erindringerne frem som det kompositoriske plot. Intet var herefter det samme. Krisen var blevet ham påført af et københavnsk handelshus' fald, der igen var et resultat af et hamborgsk firmas fallit. Store lån skulle øjeblikkeligt indfries. Senere måtte andre optages. Likviditeten blev aldrig genoprettet.

Også øens anden teglværksejer, konsul Gotthardt i Langøre, blev ramt af pengekrisen, og han angav som sin begrundelse »uheldige Konjunktioner og flere Falitter under Penge Krisen«.⁷⁶ Rasmussens udførsel af sten fra øen faldt også betydeligt – til ca. 60.000 sten om året. Drænrør havde han udført 60.000 af i 1861, men derefter kunne det konstateres, at »Fabrikatet, som forøvrigt er af temmelig simpel Qualitet, forbliver næsten udelukkende paa Øen«.⁷⁷

Følgerne af pengekrisen førte til, at Rasmussen i 1866 måtte indgå en akkord med sine kreditorer, udleje butikken og flytte ud til teglværket. Han kom tilbage, men måtte så acceptere en konkurs i 1886. Forholdene for købmandsskab var forandrede – radikalt.

Provinskøbmandens rolleskifte under landbrugsomlægningen

I 1876 satte et prisfald på korn sig igennem, fremtvunget af den oversøiske konkurrence.⁷⁸ Da landbrugspriserne også faldt i almindelighed, kastedes landbruget ud i en krise, der affødte det velkendte forløb med omlægningen af produktionen fra hoved-

vægt på korn til levende kreaturer og derpå på forarbejdede animalske produkter som flæsk og smør. Fra 1882 var kornimporten således større end eksporten. Landbruget lagde sig efter en erstatningsdrift med importerede gødnings- og foderstoffer – og fik held med det: Efter overgangsfasen steg landbrugseksporten fra 1891 til hidtil ukendte højder.

Handelen med importerede gødnings- og foderstoffer var spekulationspræget, konjunkturfølsom og kapitalkrævende og blev derfor koncentreret i de større byer. Den skubbede til den igangværende udskillelse af det traditionelle handelshus' funktioner i hhv. detail- og en gros-virksomhed. Forholdet er bedst undersøgt for stationsbyerne, hvor landbrugsomlægningen var pulsen i handelsudviklingen.⁷⁹

Også købmanden måtte skifte rolle, da scenen blev en anden. Fundamentet for købmandsskab blev indkøbet af udenlandske råvarer og en orientering efter de nationale og internationale bybefolkningers behov for animalske fødevarer. Dertil kom fra 1880'erne andelsbevægelsens indtræden på markedet: Som grossister med en stigende omsætning gennem landbrugets egne organisationer og i detailleret gennem brugsforeningerne. Resultatet blev et særegent dansk fænomen, hvor kollektivismen som princip (i form af andelsbevægelsen) trådte op mod den endnu udpræget individualistiske handelsstand. Korn- og foderstofhandelen forblev dog et rentabelt virkefelt for private købmænd, men også de organiserede sig mod slutningen af århundredet, bl.a. i form af det jyske Korn- og Foderstofkompagniet i 1896, som øjeblikkeligt fandt kunder på Samsø.⁸⁰

Hvor én form for kollektivismen tidligere havde vundet hævd inden for den kapitalistiske sektor, nemlig i de industrielle aktieselskaber, blev den også mødt af udfordringen fra andelsbe-

vægelsen, der med 1887/88 som nøgleår etablerede mejerier og slagterier. Inden for handel og industri så man således to forskelligt definerede kollektive organisationsformer.

»Det store Besvær og de mange Ubehageligheder« – Lars Rasmussen efter pengekrisen

»Da jeg vedvarende er gaaet tilbage i de sidste 3 Aar, og min lille Driftskapital saaledes bleven mindre og mindre, har selvfølgelig ogsaa Pengetrykket vokset og bleven føleligere og føleligere, saa jeg ofte, ja jævnlig ikke har kunnet indse, hvorledes det skulde blive muligt at fortsætte Forretningen« (25.3.1880).

I 1869 reetablerede Rasmussen sin købmandsvirksomhed, og det lykkedes ham at holde et årligt overskud på et par tusinde rigsdaler.⁸¹ Men kornprisfaldet i 1876 ramte ham med øjeblikkelig virkning med et underskud på ca. 4000 rdl. til følge. Han havde ellers været forbløffende forudseende, for ved starten i 1869 var hans intention »at drive Butik- samt særlig Foderstof-

fer- og Kulforretning og derhos drive Teglværket« (s. 225). Det entreprenante initiativ havde ikke forladt ham, men det havde de økonomiske muligheder for at realisere det.

Faktisk stod det værre til end her angivet. Rasmussens bogføring var efterhånden blevet illusorisk, for han vedblev at optage sine ejendomme som aktiver til deres taksationsværdier, som kun sjældent blev taget op til ny vurdering. Han foretog ingen afskrivninger eller hensættelser til dubiøse kreditorer. Fagets professionalisering havde i denne henseende ikke slået igennem.

Trods alt var der en forretning at give videre til sønnen Laurentius ved Rasmussens død i 1899, men dens format tålte ingen sammenligning med forholdene under kornsalgsperioden. Varefordelingen i statusopgørelserne viser, at han reelt var placeret i feltet mellem høkere og detailhandlere. Der var forsøg på at bryde ud af den onde cirkel, bl.a. forsøgte han sig som leverandør af frugt til et odenseansk firma, der afsatte dem i England: »Men Eksportøren kendte lidet og vi intet til de Fordringer, som Engelskmændene

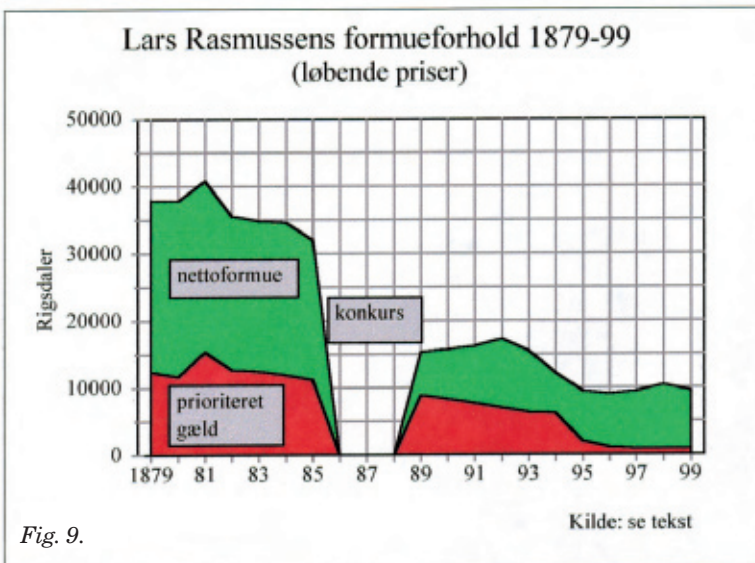

Fig. 9.

stillede. Han fik en Mængde Frugt kasseret i England, hvoraf Tabet for en Del faldt tilbage paa os» (Erindringer, s. 339). Heller ikke flere års forsøg på at sælge kartofler i København gav virksomheden det afgørende løft. I en tid hvor den upersonlige kapitalanbringelse vandt afgørende indpas, magtede Rasmussen ikke at løsrive sig fra nødvendigheden af den personlige nærværelse. Som i 1891, hvor den da 74-årige købmand var i København: »hvor jeg næsten uafsladeligt skal færdes omkring for at sælge, aflevere og indkassere Beløbene for Kartofler, Frugt og Kreaturer og derpaa indbetale det indkomne til forskellige Kreditorer« (9.10.1891).

Svinehandel

Men der var én afvigelse fra den negative linie. Med en svinehandel var Rasmussen ved at vinde fornyet fodfæste. Baggrunden for svinehandelens opsving i almindelighed i disse år var ophævelsen af Tysklands importforbud for levende dyr i perioden 1890-95, der fremkaldte en stærk konkurrence om at levere svin til de efterhånden talrige private slagterier.⁸² Og Rasmussen tog del heri. I 1891 rejste han således til København »for om muligt at skaffe Køber til Svin, som vog over 300 Pd. Sagen er, at Philip Heyman i København, som vi i den senere Tid har købt til, ikke vil modtage Svin til større Vægt end 200 Pd. uden Afdrag i Prisen, og da de andre Slagtere betaler samme Pris for disse, som de der vog mellem 160 til 200 Pd., saa kan vi ikke konkurrere, uden at vi kan skaffe Købere til disse Svin, som vog over 200 Pd.« (6.4.1891).

Ved en anden lejlighed forsøgte han at formå Heyman (en af grundlæggerne af de danske privatslagterier efter 1866) til at indgå en kommissionsaftale – uden held. Men alligevel kunne Rasmussen konstatere, at »vi med

Svineopkøbet har en ret net Fortjeneste» (14.2.1892). Året efter lykkedes det endda at afsætte 32 svin til andels-slagteriet i Horsens. Intetanende, at netop dette slagteri skulle blive slutpunktet på en udvikling, hvor bønderne endegyldigt rev sig løs af den nærmest patriarkalske forbindelse til købmanden.

»At hjælpe til med offentlige Sager«

Som ung mand havde Lars Rasmussen sluttet sig til de gudelige forsamlinger i sin fødeby Slagelse. Ud fra erindringerne at dømme synes tilhørsforholdet at have været af afgørende emancipatorisk betydning. Her skaffede den unge købmandslærling sig selvbevidsthed og kundskabstørst. Og derfra hentede han ord til at forløse sin politiske og sociale indignation, som det gjaldt for flere af forsamlingsfolkene.⁸³ Det næste skelsår blev 1848, »det var en Endrægtighedens Kraft og Aand, som i hine Dage dalede ned over vort Folk«. ⁸⁴ Han var »nu kommet til Sporet: hvad er Sandhed paa det politiske Omraade«. Han læste Almuevennen og bestilte Rigdagstidende hjem. Enden på det blev, at han »stillede sig under Venstres Fane, hvor jeg senere har staaet og fremdeles vil vedblive at staae, saalænge Venstres Kamp i al menneskelig Skrøbelighed dog kun gælder Sandhed og Ret«. ⁸⁵

Forfærdet over de ligefrem umenneskelige forhold i fattigvæsenet, begyndte han ligeledes 1848/49 på sine vandringer til fattige og syge og indsatte i fængslerne. Aktiviteter, som den næste generation huskede som startskuddet til de folkelige bevægelser på Samsø.⁸⁶ Men stadig aktiviteter, der var enkeltmandsværk og uden sammenhæng med grundtvigianismen. Den nærmede han sig i slutningen af 1850'erne. Forinden havde han i 1848/49 sluttet ven-

skab med farveren Reinhold Lund, og dermed var dagene uden »*Venner, som helt forstod*« ham, talte, og et missionsarbejde i private hjem og i skarp opposition til øens rationalistiske præster kunne tage form. Den succesrige industrialist Lunds økonomiske kurve lignede Rasmussens, så en senere tid med rimelighed har fæstnet sig ved deres fremgang som en væsentlig baggrund for forsamlingstiden.⁸⁷

Rasmussen fornægtede det ikke: »*Da Vorherre lagde mere og mere Velsignelse i min Gerning, og jeg i Hjemmet havde et dygtigt og paalideligt Menneske, Christian Jacobsen, saa kunde jeg ogsaa begynde at hjælpe lidt til med offentlige Sager*« (Erindringer s. 133). I disse år faldt de offentlige sager i tre grupper: religiøse aktiviteter, landboforening og havnekommission samt politik med tilknytning til Bondevennerne og grundlovsværneforeningen. I opgørelsen over Rasmussens tidsforbrug var kategorien sociale aktiviteter den største af alle – med i alt 108 af 382 – registrerede dagsværk. Den langt overvejende del blev anvendt til besøg hos enten trosfæller eller syge og døende.

Samvirkebevægelser og sognebevidsthed

Den politiske bondebevægelse i skikkelse af Bondevennernes Selskab var en af hovedkræfterne bag landbosamfundets politiske og økonomiske frigørelseskamp. Selskabet var imidlertid, ifølge Niels Clemmensen, udpræget centralistisk; på lokalt plan havde den intet selvstændigt foreningsliv. Derimod trivedes bondebevægelsens folkelig-demokratiske foreninger, af hvilke Clemmensen især behandler sognesparekasserne. I disses virke og eksplosive opståen i 1860'erne finder han en tydelig bondekommunalisme.⁸⁸ Sognet var den vigtigste akse –

et bemærkelsesværdigt lighedspunkt med Mørkegaards livsformsstudie af Åbenrås skibsfart.

Lokaliseringen af sognesparekasserne faldt i store træk sammen med de folkelige bevægelser, hvad Clemmensen udlægger således: »*Lokaliseringen må derfor i væsentligt omfang forklares med, at man var »samvirkebevidst« i sognene og rådede over en række lokale iværksættere, der kunne formidle impulserne udefra og sprede dem gennem et lokalt netværk.*«⁸⁹ En sådan lokal iværksætter var Lars Rasmussen.

Kollektivet som aktør bag brugsforeninger og andre samvirkebevægelser er også behandlet af Poul Thestrup, der foretager en undersøgelse af »*samvariationen mellem forekomst af brugsforening og andre innovationer*«. Generelt taler han som Clemmensen om en »*samvirkebevidsthed*« i de mest fremskredne sogne. Da andelssvineslagterierne i 1890/91 førte forhandlinger med Heyman og Tietgen om at danne et landsdækkende kartel sammen med de private slagterier, forlod førstnævnte planerne, »*rimeligvis*«, ifølge Birgit Nüchel Thomsen, på grund af »*den nære lokale selvstyrevirksomhed, som gav andelsbevægelsen dens kraft, og som man ikke ville give fra sig.*«⁹⁰ Andet ord – samme fænomen.

Der er ingen grund til at gennemgå fremkomsten af samvirkebevægelsens institutioner på Samsø.⁹¹ Som andre steder var de talrige. Grundlaget var bondepolitisk vækkelse: Allerede i 1847/48 var Samsø med 519 medlemmer den største enkeltkreds i Bondevennernes Selskab.⁹² Der går herfra en linie, hvor rationalistisk grundede foreninger afløses af foreninger, der først ledes af storgårdmænd og forpagtere og af folk som Lars Rasmussen, siden af bønderne selv.

Lars Rasmussens position som lokal iværksætter var uomtvistelig. Hans virke strakte sig fra foredrags- og mis-

sionsselskaber til politisk og landøkonomisk lederskab. De sidste sider af denne artikel vil forfølge det standpunkt, at det skulle komme til at stå som det store paradoks i Lars Rasmussens tilværelse, at denne bondestandens selvhævdelse og uafhængighed i høj grad var hans værk (inden for det rum, der var afsat til individets udfoldelse). Men også, at udviklingen endte med at berede ham skuffelse og sorg, da gårdmændene slog tættere ring om sig, og at det fik konsekvenser for hans købmandsvirksomhed.

Landboforeningen – »en viid Mark for Fremskridt«

Fra sin begyndelse i 1842 havde landboforeningen under navnet Samsø Velfærdsselskab været domineret af præster og embedsmænd, men i 1860 skulle de have valgt en ny formand: »Mærkeligt nok valgte man mig [til formand], skøndt jeg hverken var Landmand eller i andre Henseender magtede at udfylde denne Post. Man var nøjsom i sine Fordringer, og Landboforeningen var jo endnu i sin Barndom«. ⁹³

Det er for beskedent. Landboforenin-

gen opnåede under købmandens lederskab 1860-1864 en forankring i tidens fremmeste landøkonomiske viden. Forandrede drifts- og efterspørgselsforhold satte sig straks spor i forhandlingerne. Man mærker en tilpasning til nye markedsøkonomiske vilkår og mentaliteter.

Med vekselbruget som ideal og med baggrund i den stigende animalske udførsel var roedyrkninen et centralt område, som foreningen optog til forhandling så tidligt som 1858. Og Rasmusen lovede at »modtage og besørge Bestillinger paa Frø«. ⁹⁴ Han var en vigtig person i omstillingen til det intensive, animalske landbrug og kunne trække på sine erfaringer fra sit lille, eksperimenterende landbrug. Og fra sit teglværk, som da han i 1862 vandt gehør for et forslag »om at understøtte en Mand herfra Øen til at lære Dræning grundig hos en kyndig Drænmester«. ⁹⁵ Foreningen diskuterede i det hele taget fra 1859 og gennem 1860'erne og særlig i Rasmussens formandsperiode en række temaer, som han i det foregående tiår havde afprøvet i praksis: mergling, gødningsvandets opsamling og afbenyttelse, bredstråede afgrøder, tanggødning og sommerstaldfodring. ⁹⁶ Han stod ikke alene med initiativerne,

Fig.10. Købmandsgården omkring 1890. Butikken lå i gårdens højre side. Rundt om hjørnet til venstre lå stalden, og rundt om hjørnet til højre pakhus, lager og vognport. Bagved fandtes kornmagasinet, mens tømmer og mursten lå på den bare jord, klar til udskibning (Arkivet på Købmandsgården).

men det var med særlig autoritet, han i maj 1867 manende kunne konstatere over for foreningens medlemmer: *»at der endnu var en viid Mark for Fremskridt, navnlig ved Rørlægning, Mergling og en dybere Behandling af Jorden og ved at forædle vore Produkter til Smør og Kød, og ved at anskaffe større Racer af Kvæg, som egnede sig til saavel Malkning som Fedning«*.

Periodens vigtigste markedsforbindelse – den engelske – blev diskuteret umiddelbart efter anlæggelsen af den første direkte dampskibsforbindelse i 1863.⁹⁷ I første omgang for at lægge *»mere Vind paa Foderqvæg og Svin«*.⁹⁸ Senere for at fremme mejeribruget. Spørgsmålet var, om mælken skulle behandles hjemme eller på et fællesmejeri. Ved at gøre sig til talsmand for fællesmejerier ydede Rasmussen et vigtigt bidrag til øens senere andelsmejerier. Emnet var til debat i september 1879, hvor foreningen på hans initiativ betogede en *»Mælkeriassistent«*. Ved samme lejlighed knyttede han den første af mange kontakter mellem Samsø og repræsentanter for det højere udviklede vestsjællandske mejeri- og landbrug.

Det næste skridt var overgangen til kraftfodring, der allerede var påbegyndt. I maj 1880 spurgte foreningen sig selv, *»om det var heldigt om Landboforeningen skulle søge at virke for billigt Indkøb af gode Foder- og Gødningstoffer i Lighed med de herværende Kulforeningers Virksomhed«*. På det næste møde anførte Rasmussen, at det kunne vinde hans tilslutning, idet *»Her kan forenede Kræfter gavne, da man kan købe Varerne billigere (...) Taleren anførte ikke dette i sin egen Interesse (...) Rasmussen advarede imod at slaa for stort an, udenrigsk Handels- hus kan vist ikke benyttes, hvorimod Forholdet stiller sig anderledes med vore egne Grosserer«*.

Foreningen endte med at antage tilbud fra andre samsiske købmænd. Rasmussen havde ikke afgivet noget tilbud, men det gjorde han året efter og vandt licitationen på en mængde foderstoffer.

Med sin uanfægteligt høje moral kunne Rasmussen træde frem og hævde, at han i sin formidling af viden og idéer ikke handlede i egen interesse. Men det fælles bedste var også til hans bedste. Som da han talte for dræning.

Fig. 11. Lars Rasmussens teglværk, udateret. Værket beskæftigede i 1871/72 18 mand, hvilket var det samme som det gennemsnitlige købstadsteglværk. Men med en forsikringsvurdering på ca. 9200 rdlr. var det tre gange så stort som disse. Rasmussens teglværk var med andre ord ganske kapitalintensivt, og han fastholdt en produktionskapacitet på en halv million teglsten og ca. 100.000 drænrør om året (Arkivet på Købmandsgården).

Eller da han købte frugterne af de træer, foreningen havde skænket eller auktioneret bort. Det måtte blive et spørgsmål, hvor længe bondestanden bevarede denne tillid til handelsstanden i Rasmussens person.

Politiske nederlag

I perioden fra 1849 til 1883 var Rasmussen med mellemrum medlem af Samsø havnekommission. Det samme var en række andre købmænd.⁹⁹ Deres deltagelse var ikke overraskende: Den kan ses som en lokal udløber af samspillet mellem handelens og kommunikationsmidlernes ekspansion. Og deres deltagelse kan også ses i lyset af Flemming Mikkelsens idealtipe »købmandsforetageren«. I havnekommissionens arbejde har købmændenes handelskendskab og konkurrenceerfaring haft stor betydning.¹⁰⁰

Rasmussen arbejdede først og fremmest for Ballen havn, hvilket han da også var hjemlet til som valgt af det lokale sogneforstanderskab/råd. Kampen herfor førte til nederlag, da der i Kolby Kaas i 1883 blev rejst et nyt havneanlæg med plads til, at dampskibe kunne sejle direkte ind. Diskussionen forinden var foregået i en spændt stemning og skinger tone, der ramte den økonomisk trængte købmand langt ind i sjælen.¹⁰¹ At den også havde ramt ham på anseelsen, viste sig året efter. Rasmussen var blevet overtalt til at »løbe med Limstangen« som folketingskandidat. Hans modstandere var på den ene side de radikale venstrefolk, på den anden side de sejrende tilhængere af Kolby Kaas havn. Rasmussen ønskede at trække sig, men da hans stillere fortalte ham, at »den som dør af Skræk skal begraves i Rendestenen« (27.1.1884), føjede han sig. Og måtte tåle et »ydmygende« valg Nederlag.

Oveni kom konkursen året efter. En

ubeføjet mistanke var opstået om, at han havde lagt penge til side. Oven på de øvrige nederlag lagde nu den sociale deroute sig. Han trak sig tilbage fra offentlige gøremål, »da jeg vilde mødes der med mange onde Øjne, som saa i mig en Kæltring og Bedrager som Følge af, at jeg ikke havde kundet fyldestgøre mine Kreditorer« (29.11.1886).

Fra samvirke til økonomisk selvstyre

Ældre spændinger var under forandring i disse år. Nye politiske konstellationer blev etableret, og de to grupper hidtil uden reel politisk og organisatorisk repræsentation, husmændene og arbejderne, begyndte at opbygge egne organisationer. Samtidig blev gårdmændenes organisationer i stigende grad åbenbare interesseorganisationer. Det reducerede element af samvirke og religion i politik og organisationsliv kom til at berøre Rasmussen dybt. Og kløften mellem landbosamfundets to hovedgrupper kom til at gå tværs igennem ham.

Endnu i 1880'erne deltog han i landbrugsdebatten. Ved et stort anlagt krisemøde i landboforeningen i februar 1886 var han således hovedtaler. Han konstaterede, at »alle saavel Forretningsmænd som Landmænd føler et fælles Tryk.«¹⁰² Velvidende, at gårdmændene udtrykkeligt havde taget afstand til et sådant synspunkt året før. De så et middel til krisens overvindelse i en frigørelse fra handelsmændene, »da disse jo i Almindelighed tager Profitten.«¹⁰³

Det blev husmændene, der fik ham tilbage til det offentlige liv. I februar 1887 hidkaldte de ham, da greven havde rundsendt en seddel, der bød dem at stemme på en Højre-kandidat. På to møder kunne Rasmussen forsikre dem om, at de ingen fare løb ved at stemme på Venstre: »Da jeg tiltraadte Katede-

ret, blev jeg begge Aftener modtaget med et levende Hurra, som gjorde mig glad, det tilstaar jeg, thi efter at have staaet i aaben Begravelse i 3/4 Aar som Fallent, var dette en Overraskelse for mig» (4.2.1887).

Det var en grel modsætning til de oplevelser, der endnu ventede ham inden for den etablerede bondebevægelse. Senere på året blev grundlovsmødet på sydl landet aflyst, og i 1888 mødte kun fire-fem ældre mennesker foruden de mange unge, der kom for at danse, og børn, der skulle med karrusellen. Rasmussen, der havde talt ved mødet, sendte en efterlysning i sin dagbog: *»Ak! Hvor er Livet, Kraften og Kærligheden henne? Hvor er den Samfundsånd og Broderkærlighed, som tidligere løftede og bar os?» (12.6.1888).*

Da der et par uger senere blev afholdt fest til ære for 100-året for stavnsbåndets ophævelse, drejede han sin tale ind på husmændene på Samsø, som han *»raadede til at arbejde hen til, at de fik deres Jorder til Ejendommen i Form af Selvejendom eller Arvefæste, og Bønderne til med Ihærdighed at støtte denne Sag» (20.6.1888).* Tidligere havde redaktør Laursen¹⁰⁴ fra Århus talt i lignende toner. Samsø Husmands- og Arbejderforening blev stiftet i august 1888, men beslutningen blev taget efter dette møde. Den er karakteriseret som Danmarks første husmandsforening og havde til formål at yde sygdomshjælp, fremme havebrug og fælles kulindkøb og *»varetage husmændenes interesser, såvel åndelige som materielle».*¹⁰⁵ Da foreningen under husmand Peter Madsens ledelse blev drejet i socialistisk retning, gennemførte den etablerede bondebevægelses førstemand, Mikkel Søren Holm, et kup, der placerede den radikale Christian Sørensen som formand.

Andelsslagterisagen på Samsø – kampen om en krone

Efter års tavshed om den generelle økonomiske udvikling på øen, og efter at mistanken er vakt om, at den ældede Lars Rasmussen ikke længere har blik for de afgørende forandringer, giver han pludselig en analyse af tidens vigtigste landøkonomiske udvikling i krystalliseret form. I dagbogen 14. februar 1892 skriver han, at sønnen Johannes vil giftes, men det er et skidt tidspunkt, for *»Landmændene, som i de sidste Aar har klogeligt lagt dem efter at købe deres største Fornødenheds-Artikler i Forening for paa denne Maade at frigøre dem Købmændenes Mellemkomst og putte Fordelen i egen Lomme, nøjes nu ikke længere med at købe Kul, Foderstoffer og Markfrø i store Portioner (...) men enkelte tænker nu paa yderligere at udvide Kolonialhandelen. Endnu kommer hertil, at (...) i Forening med Svineslagterierne arbejder de hen til at blive skilt ved Opkøberne for, at den Krone kan gaa i Lommen paa Producenterne, og lykkes det overalt at gennemføre denne Plan, saa vil vi alle paa denne Maade lide en betydelig Indskrænkning i vore Indtægter, og skal vi have Tab af Teglværket og skippe Indtægten ved Svinehandelen, ja saa god nat Laus, eller med andre Ord – Gud naade os!»*

Endnu havde han kunnet sælge svin til andelssvineslagteriet i Horsens, men i marts 1893 meldte landboforeningens medlemmer sig som andelshavere i slagteriet.¹⁰⁶ Også dette noterede Rasmussen i sin dagbog. Men, hvad han tænkte ved hele dette arrangement, skrev han ikke. Hans søn havde endda mødt Peter Bojsen, slagteriets hovedkraft, ved havnen. Bojsen, der på sin højskole havde skænket Rasmussen nogle af hans skønneste dage i livet, og hvis hele familie han satte så højt. Det var jo hans, svineopkøber Lars Rasmussens, ene krone, Bojsen

og bønderne ville skilles fra. Og så havde han endda selv ført dem sammen første gang, da han anførte et besøg hos Horsens Folkeforening og Bojsen i 1876.

Blandt politiske og kristelige venner – to aktielån

På intet tidspunkt var betydningen af Lars Rasmussens sociale, religiøse og politiske kontakter større, end da han to gange, i 1860 og 1880, lod indbyde sine venner til at tegne et »aktielån« til en værdi af 5000 kr. Lånene kan opfattes som samvirkebevidsthed på det personlige plan.¹⁰⁷ (Jvf. fig. 12, der dog kun medtager folk med særlig status eller offentlige hverv.)

I 1860 kom alle låntagerne fra Samsø. Deres sociale og økonomiske status var ganske høj, målt ved medlemsskab af de eksklusive foreninger, landboforeningen og læseforeningen, hvor mange af dem indtog ledende positioner ved siden af andre poster i landbosamfundet. Samsingerne i 1880 kom stadig i stort tal fra øens elite, omend 29 af de 55 lokale långivere tilsyneladende ikke sad inde med offentlige poster. Kendetegnende for 1880-lånet er desuden de mange religiøse lægfolk og folk uden for Samsø. Deriblandt formanden for folketinget, Christopher Krabbe fra Samsøkredsen, og andre

politikere som Jens Busk og husmandsføreren Anders Jørgensen fra Høng. De tre højskoleforstandere var Bojsen fra Gedved, Chr. Nielsen fra Hindholm og J.H. Andersen fra Rødkilde.

Lånene blev arrangeret sådan, at hver juni termin blev aktier udtrukket til indfrielse. Men lånenes indfrielse forløb meget længere end lovet. Den økonomiske værdi for Rasmussen var derfor, at lånene hjalp ham med at beholde sin likviditet; kreditmæssigt betød de ikke så meget. Der var gæld nok. I forbindelse med konkursen i 1886 viste betydningen sig også af, at han i denne grad havde bundet sine kreditposter til sit sociale netværk, for flere af långiverne stillede sig mindeligt over for boet.¹⁰⁸ En sentens fra dagbogen sammenfatter formålet med lånene: Den årlige udtrækning var netop foretaget af aktierne, »og de 2 faldt paa Mænd, som lempet dem efter mig, til jeg kan betale« (18.12.1889).

Livsformer og Rasmussens økonomiske virksomhed efter pengekrisen

Kan aktielånene ansues som en del af Rasmussens variation over den selverhvervende livsform? Jvf. tidligere, hvor det med reference til Mørke-

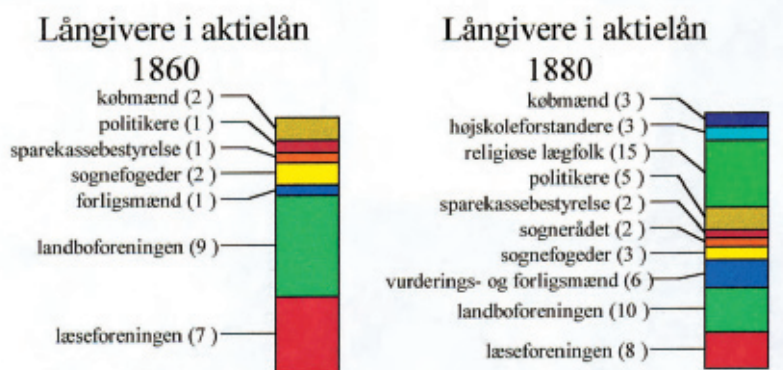

Fig. 12.

gaard og Højrup konstateredes, at *»kendetegnende for en social struktur, hvor hver enkelt udfolder sig i en selv-erhvervende livsform, og hvor man er bundet sammen ved gensidige investeringer, er derfor en stor modstandskraft over for konjunktursvingninger.«* Denne undersøgelse er begrænset til Lars Rasmussen, og den sociale struktur kan derfor kun betragtes fra en begrænset vinkel.

Direkte økonomisk gensidighed var der i 1860 tale om i form af, at bønderne som kunder og på anden vis var afhængige af Rasmussens markeds-kontakter, vareforædling og teknologi- og idéspredning. For de religiøse kredse talte vel afhængigheden af Rasmussen som person. I 1880 var lånekredsen udvidet til mange *»politiske og kristelige Venner«*. Lånet var altså også udtryk for personlig hengivenhed. Aktielånene synes at harmonere med den i forskningen fremhævede samvirkebevidsthed. I den forstand var Rasmussen og hans långivere bundet sammen med gensidige økonomiske og politiske interesser – indtil andelsbevægelsen var slået helt igennem og standsbevidstheden tiltaget.

Jeg må formode, at Rasmussens tilfælde har haft mangfoldige paralleller. Den eksisterende litteratur kan pege på nogle stykker.¹⁰⁹ Langt de fleste er vel aldrig fremdraget. Men i det hele taget kunne det nordvestlige hjørne af Sjælland fremvise en lang række i-værksættere og foregangsmænd inden for et rigt udviklet net af folkeligt-demokratiske foreninger.¹¹⁰

Flere forhold peger således i retning af, at Rasmussen på et tidspunkt efter pengekrisen lagde sig efter en selverhvervende livsform, hvor virksomheden i væsentlig grad var baseret på en social økonomi. Som også mentalitetsanalysen af hans erindringer og dagbøger antydede. Modsætningen var det ønske om profitmaksimering, som teglværkets fremgang havde nærret

hos ham i 1857. Det førte en overgang Rasmussen mod den borgerlige livsform. Men på trods af, at teglværket gav et årligt overskud på 2000 kr. på et tidspunkt, hvor handelsdriften gik mod konkursen, var det handelen, han fortsatte med efter konkursen, ikke teglværket. Paradokset synes at kunne forklares med, at tilværelsen som industriejer rummede et konfliktstof i forholdet til de ansatte, som ikke var til stede i det patriarkalske forhold til butiksmedhjælperne. Om tiden 1866-69 skriver Rasmussen: *»Løverdag Aften rystede mig især; thi da skulde jeg betale Mandskabet ved Værket, og disse saavel som andre Penge var mig svære at opløbe. Hvor var det svært for mig at prutte og tinge med de fattige Arbejdere (...) Følgen heraf blev jo ogsaa, at Folkene tabte endel af den Respekt, som ikke bør undværes, naar Forholdet skal være mellem Arbejdsgivere og Arbejdere, som det bør. Til sidst hørte jeg, at man tænkte paa at lade mig stævne, hvilket jeg dog fik afværget«* (8.2.1874).

Thomas Højrup har bl.a. defineret en livsform således: *»Der skal være tale om et bestemt livsmønster, som gentages eller har en varighed, og hvis enkelte dele nødvendigvis betinger hinanden«*. Samlet gælder *»livsytringernes«* sammenføjning *»i et helt, meningsfuldt og konsistent dagligliv«*.¹¹¹ Som en vigtig del af den selverhvervende livsform finder man sammen-smeltningen mellem privatøkonomi og virksomhedsøkonomi. Hvilket finere udtryk herfor finder man, end at Rasmussen fra sidst i 1870'erne åbnede sit hjem for badegæster? Det vigtigste i denne livsform er at være selvstændig. Og forblive det. Ligheden hermed er slående i følgende passage fra Rasmussens erindringer om tiden, da han genåbnede i 1868: *»da jeg første Dag kom ind i det gamle Kontoir, saa befandt jeg mig rigtig tilfreds og glad; det var, som var jeg genfødt med nyt Liv og*

Fig. 13. Badegæster i købmandsgården omkring 1885. Lars Rasmussen sidder som nr. 3 fra venstre. I 1879 averterede Rasmussen første gang efter sommergæster, og blandt de første var de nygifte Emmy og Holger Drachmann. Det var faktisk lige på nippet til, at Lars Rasmussen havde kunnet grundlægge en »kunstnerkoloni«, for i 1887 henlagde ægteparret Viggo og Ingeborg Pamperin også deres bryllupsrejse til Rasmussens købmandsgård. Senere fulgte bl. a. maleren Albert Gottschalck. I det hele taget var klientellet præget af københavnske forretnings- og embedsmandsfamilier, som Rasmussen bød på sejlture og lidt bondegårdsromantik, f.eks. da rugen blev kørt ind »med alle vore fremmedes hjælp« (Arkivet på Købmandsgården).

Mod, og jeg spurgte mig selv: »Hvorledes har du dog kundet udholde at staa i aaben Begravelse paa Teglværket saalænge?«

*Resten af mit Liv blev nu indsat paa dette Kort at opretholde den Stilling, jeg paany havde indtaget».*¹¹²

Afslutning

Således hænger det hele godt og vel sammen. Dagbøgerne fremviste et skifte mellem en overvejende ekspansiv kapitalistisk rationalitet i Rasmussens etableringsfase og en overvejende reflekterende og moralsk farvet men-

talitet i de senere årtier. Erindringerne var opbygget med pengekrisen og den økonomiske og sociale deroute som centralperspektivet, der som en prisme kastede det i Rasmussens øjne rette lys over alle livets senere hændelser og tildragelser. Regnskaberne viste en mangesidet entreprenant virksomhed i de forskellige betydninger af begrebet under kornsalgsperioden. Men dette blev afløst af en trængt økonomisk virkelighed, der ikke levned plads til at føre de stadig strålende idéer ud i livet. Som en samlet konsekvens trak Rasmussen sig helt ud af den borgerlige livsform, han havde nærmet sig, da det gik højest, og endte

helt entydigt i den selverhvervende livsform.

Højrup's livsformsanalyse har således bidraget til en større forståelse af Lars Rasmussens livsforløb, men samtidigt er det også blevet vist, at livsformsmodellen er for skematisk, når den anvendes på en entreprenørtype som Lars Rasmussen: Rasmussen fandt sig aldrig til rette inden for en enkelt livsform, men skiftede livsform flere gange i sit liv. Skiftende økonomiske omstændigheder skubbede ham fra den ene til den anden. Det er med andre ord vigtigt at være opmærksom på, at mennesker ikke nødvendigvis beholder den samme livsform livet igennem. Denne kan skifte alt efter omstændigheder og tilbøjelighed. Studiet af Lars Rasmussens dagbøger har altså bidraget til en nuancering af Thomas Højrup's livsformsmodel.

Til det sidste fastholdt Lars Rasmussen sin sociale indignation og religiøst-etiske livsanskuelse i en tid, da landbrugets organisationer fornægtede denne del af deres fælles baggrund, og industrien mindskede det personlige islæt i det økonomiske liv. Det var Lars Rasmussens triumf, at han på helt utrolig mange måder optog tiden i sin person. Hans tragedie var, at han alligevel endte med at stå uden for den.

Noter:

1. Lars Rasmussens erindringer er publiceret: Søren Bitsch Christensen, Lis Neergaard, Inge Pedersen og Morten Rasmussen Fangel (udg.): *Lars Rasmussen – Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, handel, politik og åndsliv i 1800-tallet, Købmandsgården, Ballen*, 1998. Min undersøgelse af Samsø's økonomiske udvikling er trykt i *Århus Stifts Årbøger*, 82. bd., 1999, s. 7-28. Artiklen er færdigskrevet medio 1999.
2. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen: *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*

- Schleswig-Holsteins, Neumünster 1992. Se særlig udgivernes forord og enkelte studier af Espen Hedegaard (s. 51-62) og Janken Myrdal (s. 113-120). Et andet karakteristisk bidrag er S.P. Jensen: *Landbrugets systemskifte belyst gennem dagbøgerne og regnskaberne fra en enkelt gård, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1985:2, s. 56-104.
3. Se især Martin Zerlang, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen: *En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark, København* 1982, s. 17.
 4. Martin Zerlang m.fl.: *En selvskreven historie*, 1982, s. 27.
 5. Bjarne Stoklund: *1800-årenes bondedagbøger*, i: Karen Schousboe: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie: introduktion og registrant ved -*, udg. af Etnologisk Forum og Landbohistorisk Tidsskrift, Brede 1980, s. 1-25, særlig s. 18.
 6. Martin Zerlang m.fl.: *En selvskreven historie*, 1982, særlig s. 82ff.
 7. Thomas Højrup: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*, København 1983.
 8. Ole Mørkegaard: *Søen, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på åbenråegnen 1700-1900*, København 1993. I det følgende særlig s. 51ff, hvis ikke andet er nævnt.
 9. Disse tanker deles af historikeren Steen Busck: *Begrebet livsform. Bemærkninger til Thomas Højrup: Det glemte folk*, Fortid og Nutid 1984, s. 219-223.
 10. Ole Mørkegaard: *Søen, slægten og hjemstavnen*, 1993, s. 124f og 161ff.
 11. Margit Baad Pedersen: *Købmand og høker på landet. En ny erhvervsgruppe og dens rolle – økonomisk, socialt og kulturelt 1850-1900*, Etnologisk Forum 1983. Frederik Barth (ed.): *The role of the entrepreneur in social change in Northern Norway*, Bergen 1972 (1967), indledningen.
 12. Margit Baad Pedersen: *Købmand og høker på landet*, 1983, s. 82ff og 108.
 13. Birgit Nüchel Thomsen: *Industrielle foretagere på Tuborg 1873-1885. Kilder og studier*, København 1980. Ole Lange: *Finansmænd, stråmænd og mandariner. C.F. Tietgen, Privatbanken og Store Nordiske. Etablering 1868-76*, Viborg 1978. Samme: *Den hvide elefant: H.N. Andersens eventyr og ØK 1852-1914*, København 1986. For en kort forskningsoversigt og introduktion til Schumpeter: Ole Hyldtoft: *Tilgange og teorier i industri- og teknologihistorie*, i: Lars Herlitz (red.): *Mellem økonomi og Historie*, Aalborg 1998. Schumpeters hovedværker i denne forbindelse er *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (Leipzig 1912) og *Business cycles I-II* (New York 1939).

14. Ole Lange: Finansmænd, stråmænd og mandariner I, 1978, s. 16.
15. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark II, 1914-1975, 2. udg., København 1977, s. 249ff.
16. Ole Hyldtoft: Tilgange og teorier i industri- og teknologihistorie, 1998, s. 62 og 70ff.
17. Flemming Mikkelsen: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870, Erhvervshistorisk Årbog 1980, s. 62-136, særlig s. 62-68 og 117-120.
18. Af mere traditionelle undersøgelser af købmanden som industriel foretager og »gründer« kan henvises til Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I. 1720-1940, København 1972, s. 231-233; Søren Bitsch Christensen og Søren Toft Hansen: Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium, Erhvervshistorisk Årbog 1992, s. 61-113, særlig s. 95-98 og Ib Gejl (red.): De skabte Århus. 12 foretagere og deres værk. 1. og 2. samling, Århus 1991 og 1992.
19. Flemming Mikkelsen: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870, 1980, s. 94. Min understregning.
20. I det følgende benyttes den publicerede udgave af Lars Rasmussens erindringer med en let tillempet modernisering af stave- og skrivemåde.
21. RA: Heinrich von Nutzorns privatarkiv (nr. 6060), breve fra Lars Rasmussen 13.7., 9.10., 12.10., 14.10. og 3.11. 1887 og 19.3.1888.
22. For denne vurdering, se Martin Zerlang m.fl.: En selvskreven historie, 1982, s. 92f. Der tænkes på von Nutzorns biografi af Ludvig Schrøder fra 1875.
23. Lars Rasmussens erindringer, s. 160.
24. Det samme mønster genfindes i andre erindringer fra en fallents hånd, grosserer Th. Colding fra København. Th. Colding: En gammel købmands erindringer igennem et tidsrum af 60 år, Erhvervshistorisk Årbog 1993, s. 152-165.
25. Lorenzen-Schmidt og Poulsen: Bäuerliche Anschreibbücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte, 1992, s. 21.
26. Aarsberetning om det kongelige Danske Landhusholdningsselskabs Forhandlinger 1869, s. 66f.
27. Forbud anlangende Kiøbmandshandling paa Landet af 9. October 1680 (original). Jvf. Højesteretstidende. Retsaaret 1868, 17.11.
28. Lars Rasmussens erindringer, s. 105.
29. Privateje på Købmandsgården, Ballen: Lars Rasmussens arkiv (herefter LRs arkiv): Købskontrakt mellem Lars Rasmussen og Hans Due 15.6.1844. Skrivelse fra »Vi Brundby samtlige Husmænd« 16.7.1844 (om leje af deres alhede).
30. Lars Rasmussens erindringer, s. 105ff. LAS: Samsø Birk: Brandtaksationsprotokol 1848-71 og samme 1800-57, litra A, fors.nr. 889 og 641, samme 1800-57, litra B, fors.nr. 8/116 og 10/61.
31. LRs arkiv: »Mit Bos forskellige Status for Aaret 1842 til 1866«, statusregnskaber 1844-47 og panteobligationsbeholdning div. år. Aktiverne består i alt væsentligt af varelager og ejendomme. Sidstnævnte har Rasmussen værdisat ift. brandforsikringstaksationerne. Derfor burde man egt. have foretaget en nedskrivning, men pga. periodens korthed er det ikke foretaget.
32. Jvf. Statistisk Tabelværk 1835, 1.hft.
33. John Roth Andersen: Der ligger en ø – Samsø, Odense 1981, s. 11 og 381.
34. LRs arkiv: Hovedbog s. 108 og 109, konti med handelsmand Peter Michelsen, husmand Rasmus Petersen og gårdmand Michel Søren Michelsen.
35. Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847, Århus 1977, s. 247ff.
36. Sst., s. 151ff. John W. Oldam: Købmænd i tal, i: Vagn Dybdahl (red.): Købmænd i Århus. Bidrag til handelens historie i Århus, Århus 1962, s. 148-162, se side 149, hvor Oldam pointerer købmandsgårdenes orientering efter indfaldsvejene.
37. Allan Frandsen: Bonden og købmanden, Fortid og Nutid 1987, s. 1-20, citeret fra s. 20.
38. LRs arkiv: Hovedbog, s. 31, 365 og 401. Beregninger foretaget ud fra, at medhjælperen i 1849 modtog 0-4-8 rdl. pr. transporteret tønde.
39. LRs arkiv: Hovedbog: I.P. Gylling krediteredes okt. 1847-maj 1851 for i alt 5787 rdl., heraf leverede varer for 611 rdl., kontanter 524 rdl., fremmed valuta for 413 rdl. og betalinger til trediepart dels i kontanter med 1304 rdl., dels med anfordringer for 2709 rdl.
40. LRs arkiv: Hovedbog, s.11.
41. Udførselen fra Samsø var i årene 1842-44 20.689 tdr. om året, 1846-50 26.973 tdr., 1851-55 26.004 tdr. og f.eks. 1866-70 23.387 tdr. LAS: Samsø Toldkammer, D: Årsberetning 1842-70.
42. Div. oplysninger fra LRs dagbog sammenholdt med oplysninger om skibes drægtighed fra Samsø Toldkammers årsberetninger, alfabetisk register over ind- og udklarede skippere.
43. LRs arkiv: Hovedbog. Aftaler med vingrosserer E. Reehoff fra Holbæk (s.6 og 15), jernstøberiet Prom, Allerup & Co. fra Nyborg (s.12), manufakturhandler I.I. Philipson fra Kalundborg (s.16) og købmand Peter Lassen (bl.a. Erindringer, s. 107).
44. Janken Myrdal: Research on Time-Distri-

- bution: Studies in Swedish Peasant Diaries, i: Lorenzen-Schmidt og Poulsen: Bäuerliche Anschreibbücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte, 1992, s. 113-120.
45. De enkelte navngivne medarbejderes tidsforbrug kan opgøres uden større problemer. Det samme med Lars Rasmussen. Vanskeligere med Rasmussens gentagne brug af ordet »Folkene«. Da det hele tiden vides, hvor mange han havde fast ansat, kan man dog ud fra dagbogsoplysningernes indre logik og frem- og tilbageslutninger om tilsvarende aktiviteter nå et rimeligt skøn. Vanskeligere med den eksterne arbejdskraft, der hentes ind til midlertidige opgaver. Men med en kombination af dagbogens oplysninger og hovedbogens lønoplysninger går også det an at kvantificere. Butiksdriften forbigås normalt, men i det mindste kommissen må have haft sit daglige virke her. Rasmussens hustru måske også, men det omtales lige som den øvrige kvindelige arbejdskraft aldrig, og den er derfor ikke medtaget i oversigten. Røgtningen af de opstaldede kreaturer, som tilsyneladende var en del af butiksarbejdet, omtales også kun sjældent, men det var jo også et dagligt hverv og er medregnet som sådant. En komplet kvantificering af arbejdsaktiviteterne er derfor ikke mulig, men et kvalificeret skøn er.
 46. Meddelelser fra Statistisk Bureau 2. samling, 1855, s. 252ff. (jvf. Claus Bjørn: Det danske landbrugs historie III 1810-1914, Odense 1988, s. 146). Dan Ch. Christensen: Det moderne projekt. Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750 – (1814)-1850, Viborg 1996, s. 717-723.
 47. Birgit Nüchel Thomsen & Brinley Thomas. Under medvirken af John Oldam: Dansk-engelsk samhandel. Et historisk rids 1661-1963, Århus 1966, s. 121.
 48. Anom.: Nyborg Jern HL. Hans Larsen & Co. Nyborg Jernstøberi A/S, 1942, s. 2. Mest kendt var dog hans Odensefirma, jvf. P. Koch Jensen i Dansk Bibliografisk Leksikon 3. udg., 1., København 1979, s.126f.
 49. Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold, 1977, bl.a. s. 137ff og konklusionen s. 275.
 50. Lars Rasmussens erindringer, s. 103f.
 51. Poul Sørensen (udg.): J.H. Larsen: Samsø og Tunø. Topographisk beskrevne (1849), Odense 1974, s. 31. EA: LHS, journalsager 1824, sag nr. 467 fremlagt under nr. 365/1824. Journalsager 1830, diverse sager fremlagt under nr. 86.
 52. LAS: Samsø Birk, afd. N: Diverse indkomne breve 1807-49 (div.år), heri Documenter vedkommende det Stampemøller Lorentzen til et Fiskeriell Anlæg og Drift af den kongelige Kasse bevilgede Laan og sammes Afbetaling 1839-40.
 53. Citat af godsinspektør Knudsen i Poul H. Moustgaard (udg.): At vove for at vinde. Dansk fiskeri skildret af A.J. Schmidt 1859-63, Skjern 1987, s. 20. En anden af Schmidts meddelere var i øvrigt Lars Rasmussen.
 54. Sst., s. 20.
 55. LAS: Samsø Birk: Sager og protokoller vedr. udfærdigelse og opsigelse af næringsbeviser 1839-1914 (div.år), heri Fortegnelse over de der ernære sig af Fiskeri, Juni 1861. Toldinspektør Tofte anslog heltidsfiskernes antal til 0 og deltidsfiskernes til 100, Poul H. Moustgaard (udg.): At vove for at vinde, 1987, s. 80.
 56. Sst., s. 26.
 57. Foruden i dagbøgerne omtales disse rejser i Lars Rasmussens erindringer s. 124f og 137.
 58. Jesper Madsen: Studehandelens Historie i Danmark. Fra de ældste Tider til vore Dage, Århus 1908, bl.a. s. 135f.
 59. LAS: Samsø Toldkammer, D: Årsberetninger 1842-60.
 60. Tidsskrift for Landøkonomi 1853, 1. bd. 3. og 4. hft., jvf. samme 4. række 15. bd., 1-2. hft., s. 163.
 61. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, 1966, s. 127ff. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I, København 1972, s. 184. Sven B. Nielsen: Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1860-90, Bol og By. Meddelelser fra Landbohøi-selskab, 2. række, 1. bd., 1977, s. 60f fremhæver 1871/72 som skelsåret.
 62. Netop ved midten af 1850'erne satte den stigende animalske efterspørgsel ind fra Storbritanien. Birgit Nüchel Thomsen m.fl. 1966, s. 95f.
 63. Fra hans svigerdatter er der overleveret en beretning om, at Rasmussen efter sit besøg på verdensudstillingen i London i 1862 skal have sagt, at »Danmark maa naa til at levere Landbrugsprodukter til alle de stakkels Fabriksarbejdere«. (Forordet til en ældre, privat udgave af erindringerne).
 64. Hans Chr. Johansen: Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Dansk industri efter 1870 1, Viborg 1988, s. 28-30.
 65. EA: LHS, journalsager 1829, nr. 199.
 66. LAS: Samsø Toldkammer, D: Årsberetninger 1840ff. Hvis ikke andet er nævnt, er oplysningerne i det følgende herfra.
 67. Lars Rasmussens erindringer, s. 169.
 68. LAS: Samsø Birk, brandforsikringsprotokol for Besser, Koldby og Nordby sogne 1857-1874, fors.nr. 175/211. Rasmussen angiver værdien til 12.000 rdl. i erindringerne.

69. Erhvervstællingen 1872 benyttet via Richard Willerslevs kartotekiserede afskrift, EA.
70. Svend Aage Hansen hævder således, at handelsstanden var igangsætter og finansier af industrien i 1860- og 1870'erne, Økonomisk vækst i Danmark, I, 1972, s. 202. Tesen er dog bedre bekræftet af andre lokalhistoriske studier, se f.eks. Ib Gejl (red.): De skabte Århus, 1. samling, 1991, s. 18, 28 og 53 og sst., 2. samling, 1992, s. 23ff.
71. Aarsberetning om LHS 1847, s. 59f.
72. Meddelelser fra Statistisk Bureau 2. samling, 1853, heri Beretning om flere Agerbrugets Fremskridt betingede Forhold i Kongeriget i Aaret 1853, s. 227.
73. Aarsberetning om LHS 1855, s. 48f og 1857, s. 38.
74. LRs arkiv: Brev fra Lassen 14.4.1865. Mercantilcalender 1856/57, s. 270.
75. Lars Rasmussens erindringer, s. 169.
76. LAS: Samsø Birk: Skifterekvisition i skiftedokumenter 1851-59, »Konsul Gotthardts Fallitbo vedkommende«. Efter at være blevet overtaget af grevskabet, blev værket nedrevet 1865-67. LAS: Samsø Birk: Brandforsikringsprotokol for Besser, Koldby og Nordby Sogne 1857-74, fors.nr. 315.
77. LAS: Samsø Toldkammer, D: Årsberetninger div. år, Citat fra 1866.
78. Litteraturen herom er omfattende, men se f.eks. Ib Gejl og Christian R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne – 1960'erne, Århus 1971, s. 38, 43-44, 70-76, 106-112 og 455. S.P. Jensen: div. afsnit s. 242-350, Claus Bjørn m.fl. (red.): Det danske landbrugs historie 1810-1914, 1988.
79. Jørgen Fink: Butik og værksted. Erhvervslivet i stationsbyerne 1840-1940, Viborg 1992, s. 13f og 23f. Samme: Købstad og stationsby. Familien Plum i Assens og Glamsbjerg stationsby, Nyt fra stationsbyen, nr. 9, 1986, s. 3.
80. EA: Korn- og Foderstofkompagniets arkiv, hovedbog I 1896-98. Mangfoldige sider heri.
81. LRs arkiv: Oversigt over Udbyttet af Forretningen fra December 1869 til Juli 1876.
82. Birgit Nüchel Thomsen: Andelsbevægelsen og kapitalisterne. Planen om et baconkartel 1890-91, i: Johny Leisner m.fl. (red.): Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsårsdagen 30. november 1972, s. 301-330, København 1972, s. 313f.
83. F.eks. I.A. Hansen (som Rasmussen kendte fra deres fælles tid i Slagelse) og Rasmus Sørensen. Jvf. Claus Bjørn: Fra reaktion til grundlov. Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie 10, 1990, s. 289.
84. Lars Rasmussens erindringer, s. 110.
85. Lars Rasmussens erindringer, s. 113.
86. Michael Blegvad: Farver Reinhold Lund, i Højskolebladet 1897, sp. 1009-18 (nekrolog). Jvf. Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, bind 8 Aarhus Stift, København 1965, s. 572ff og 590.
87. Michael Blegvad: Farver Reinhold Lund, 1897 og Roth Andersen: Der ligger en ø – Samsø, 1981, s. 485ff. Lunds produktionstal ses i G. Schleisner: Samsø og dens Befolkning. En Fremstilling af Levevilkaarne samt Undersøgelse af Fødsels- og Dødelighedsforholdene 1815-89, København 1891, s. 40.
88. Niels Clemmensen: Bondevenner og bondevenner- to alen af et stykke? En komparativ undersøgelse af de danske og de norske bondevenneorganisationer, Fortid og Nutid, 1994, 2, s. 134-157. Det skal nævnes, at Clemmensen primært beskæftiger sig med Lars Bjørnbaks Den jyske Folkeforening og de norske bondevenneforeninger under ledelse af Søren Jaabæk.
89. Sst., s. 151.
90. Poul Thestrup: Nærbutik og næringslovomgæelse, Odense 1986, s. 372ff. Birgit Nüchel Thomsen: Andelsbevægelsen og kapitalisterne, 1972, s. 299. Min understregning.
91. Lars Rasmussen gennemgår de fleste af dem i Erindringer, s. 305-314.
92. RA: Balthasar Christensens privatarkiv, D1: Sager vedr. Bondevenneselskabet. Roth Andersen 1981, s. 492 nævner uden kildeangivelse tallet 900 i 1848.
93. Lars Rasmussens erindringer, s. 307.
94. Samsø Egnarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol 16.11.1858.
95. Sst. 20.5.1862.
96. Sst., se bl.a. mergling 13.3.1859, 20.6.1864, 27.1.1867; gødning 13.3.1859, 20.6.1864; tang 10.5.1860, 20.6.1864; sommerstaldfodring 20.6.1864; dræning 17.12.1861, 11.12.1862; foderblanding 20.6.1864; bredstræede afgrøder kontra langstræede 20.6.1864.
97. Jvf. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, 1966, s. 130f.
98. Samsø Egnarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol 13.11.1865.
99. LAS: Samsø Birk, tillæg: Havnekommissionen, forhandlingsprotokol 182-1912.
100. Jvf. Flemming Mikkelsen: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870, 1980, s. 114 og 119.
101. Se herom især Lars Rasmussens erindringer, s. 282-287.
102. Samsø Avis 26.2.1886.
103. Under mærket h-e i Samsø Avis 4.9.1885. Samsø Avis var organ for landboforeningen, jvf. programlæring 29.9.1886. Andre anklager mod handelsmændene for pristryk, se 10.10.1885 og 12.3.1886.

104. Niels Johan Lauersen (1855-1930), redaktør af det grundtvigske venstreblad Aarhus Folkeblad 1882-95). Ole Degn og Vagn Dybdahl (red.): Borgere i byens råd, Århus 1968, s. 137f.
105. Fridlev Skrubbeltrang: Den danske Husmand. Husmand og Husmandsbevægelse gennem Tiderne I, København 1952, s. 249ff. Tidligere havde der været såkaldte sogneforeninger og selvhjælpsforeninger, men foreningen på Samsø var den første, der til formål havde husmandens sociale og økonomiske løft. Se også Roth Andersen 1981, s. 508.
106. Samsø Egnsarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol 31.10.1892.
107. LRs arkiv: Sager vedr. aktielån 1860-1899. Til den flg. identifikation er anvendt: Privateje: Samsø Læseforenings forhandlingsprotokol, medlemsfortegnelser 1863, 1872 og 1883. Samsø Egnsarkiv: Samsø Landboforenings forhandlingsprotokol, medlemsfortegnelse 1857 og 1862. Anom.: Samsø Landboforening 1842 – 22. februar – 1942, Århus 1942, s. 44ff, 50f og 154fff. RA: Christen Bergs og hustru Maren Bergs privatarkiv, A.I.3, brev til Berg, Busk og Hørup fra »Samsøs 4 nordligste sogne« v/ B. Jensen på vegne af 20 udvalgte medlemmer 7.2.1884. Div. årgange af Trap Danmark, Mercantil- og Danmarks Kongeriges Handelskalender. Spredte oplysninger fra Paul Ndergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, bind 8 Aarhus Stift, København 1965 og Roth Andersen: Der ligger en ø – Samsø, 1981. Foruden LRs dagbøger og Erindringer.
108. Jvf. LRs arkiv: Breve fra P. Bojsen og C.F. Spangenberg 10.6.1886, Christopher Krabbe 21.6.1886, Chr. Nielsen 5.7.1886 og J.H. Andersen 28.7. 1886.
109. F.eks. en jysk uldvæver, gårdejer og hedeopdyrker, der syv gange reddede sig ved »mindelig ordning eller tilbagekøb ved venners og naboers støtte«. Jvf. Rasmus Mortensen: Niels Jensen Fogh. Hedeopdyrker og harvefabrikant, Fra Viborg Amt 1957, s. 33-145. Eller manden, der senere købte Rasmussens teglværk, Niels Hansen Risegaard, hvis levnedforløb i mangt og meget lignede Rasmussens. Jvf. Privateje: Viggo Bay: Stamtavle over Niels Hansen Risegaards Slægt samt nogle indgiftede Familier, Holbæk 1924, s. 24-40.
110. EA: Søren Ehlers: En lokal grundtvigsk bevægelse. Etableringen af grundtvigske institutioner i Nordvestsjælland 1864-95. Upubliceret hovedfagsspeciale, København 1977. Generelt.
111. Thomas Højrup: Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering, 1983, s. 30 og 189.
112. Lars Rasmussens erindringer, s. 225.

I anledning af Lokalhistorisk Afdelings nedlæggelse

Kim Furdal, Jørgen Mikkelsen og Lars Nilsson

Fortid og Nutid juni 2000, s. 124-130

Lukningen af Lokalhistorisk Afdeling på Københavns Universitet har affødt følgende reaktion, der i form af et åbent brev er stilet til bestyrelsen for Institut for Historie. I appellen argumenterer de tre forfattere, hver ud fra deres udgangspunkt, for vigtigheden af, at der fortsat forskes og arbejdes med lokalhistorien på universitetsniveau.

Kim Furdal, f. 1959, cand.mag., siden 1994 leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i Aabenraa. Har bl.a. publiceret *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner* (1999) samt adskillige artikler og registreringer.

Jørgen Mikkelsen, f. 1957, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland mm. Har publiceret en række artikler mm., fortrinsvis om dansk byhistorie i 1700- og 1800-tallet.

Lars Nilsson, f. 1945, fil.dr., professor i historie ved Stads- och Kommunhistoriska Institutet ved Stockholms Universitet. Har bl.a. publiceret *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980* (1989) og *Den urbana frågan* (1990).

I juni 2000 går lektor Knud Prange på pension. Prange har ledet Lokalhistorisk Afdeling ved Institut for Historie siden afdelingens oprettelse i 1970. Han har også været den eneste medarbejder ved afdelingen – bortset fra nogle få studentermedhjælpere i 70'erne og 80'erne og en stipendiat i begyndelsen af 90'erne. Den aktuelle økonomiske krise for Københavns Universitet gør det betænkeligt at genopslå Pranges stilling på nuværende tidspunkt. Imidlertid har instituttledelsen besluttet ikke blot at »indefryse« lektoratet, men at nedlægge afdelingen ved Pranges afgang.

Denne beslutning har affødt flere protester – bl.a. fra de norske og finske lokalhistoriske institutter og fra to tidligere formænd af Dansk Historisk Fællesråd. Norsk Lokalhistorisk Insti-

tutt har således bl.a. påpeget, at Lokalhistorisk Afdeling har haft en vigtig funktion ved at understøtte og udvikle de specifikke lokalhistoriske teorier og arbejdsmåder, »som ikke uten videre kan ivaretas av det generelle historiefaglige miljøet«. Norsk Lokalhistorisk Institutt sammenligner også organiseringen af den lokalhistoriske forskning i Danmark og Norge og bemærker i denne forbindelse, at hele ni norske universiteter og andre højere læreanstalter gennemfører undervisning i lokalhistorie på grundfags- eller mellemniveau.

Også vi beklager beslutningen om at nedlægge Lokalhistorisk Afdeling. I det følgende vil vi udtale os som enkeltpersoner, men vi opfatter os samtidig som repræsentanter for hver sin gruppe af Lokalhistorisk Afdelings

samarbejdspartnere. Vi lægger derfor vægt på hver sin side af afdelingens aktiviteter. Men de tre indlæg har en fælles målsætning, nemlig en opfordring til Institut for Historie til – i løbet af de nærmeste år – at tage skridt til en videreførelse af de funktioner, som Lokalhistorisk Afdeling har udført siden 1970. Da behovene for disse funktioner bestemt ikke er blevet mindre vigtige i løbet af de sidste 30 år, bør videreførelsen ske på mindst det samme niveau som i Lokalhistorisk Afdelings levetid. Derimod kan det være værd at overveje, om alle opgaverne skal udføres af samme person eller personkreds.

Vores indlæg har karakter af et åbent brev til institutledelsen. Vi har valgt denne form, fordi vi mener, at Lokalhistorisk Afdelings arbejdsfelt – i særdeleshed forholdet mellem lokalhistorikerne og universitetsmiljøet – fortjener en bredere debat. Vi håber derfor, at institutledelsen vil kommentere vores overvejelser.

Lokalhistorisk Afdeling og de lokalhistoriske miljøer

Interessen for dansk lokalhistorie har næppe nogensinde været større end i dag. Ganske vist har de store traditionelle amtshistoriske foreninger haft en medlemsmæssig tilbagegang siden midten af 1960'erne, hvor foreningerne stod på deres højdepunkt. Udviklingen inden for den lokalhistoriske organisationsdannelse har imidlertid for længst gjort Peter Seebergs berømte ord om historiens dødedans ved genforeningsjubilæet i 1970 til skamme: *»Vi er blevet gamle nok nu og mindes kun, fordi andre mindes. Vi er kommet i dag for at sige farvel til genforeningen, ja for at sige farvel til historien. Der er allerede sket for meget, vi ønsker ingen historie mere. Vi beder om tid, tid til at tænke os om, tid til at ændre, tid*

til at fortryde«.¹ Ordene faldt tankevækkende nok kun få år før, der fra midten af 1970'erne for alvor kom skub i interessen for lokalhistorien og det lokalhistoriske arbejde. Den brede folkelige historiske interesse forsvandt ikke med velfærdsstaten og ungdomsoprøret, men den vendte sig mod slægtens og lokalsamfundets historie. Mest markant og synligt har denne udvikling kunnet følges for de lokalhistoriske arkivers vedkommende. Mens der i 1963 var 33 lokalhistoriske arkiver i Danmark tilknyttet Sammenslutningen af Lokalarkiver (SLA), havde foreningen i 1999 ikke mindre end 435 medlemsarkiver. Af flere årsager er det reelle antal af lokalhistoriske arkiver dog langt større. Og bag de store og små arkiver står en stor og bred folkelig opbakning. Desværre mangler der grundlæggende undersøgelser af denne udvikling, men for Sønderjyllands vedkommende er ikke mindre end 13.325 personer eller 5,2% af befolkningen i landsdelen fra spædbørn til pensionister medlemmer af lokalhistoriske foreninger, der driver eller støtter et lokalhistorisk arkiv.

Alene på den baggrund kan det undre, at Institut for Historie ved Københavns Universitet ikke bakker denne udvikling op med forskning i lokalhistoriens teori og metode og i konkrete lokalhistoriske studier. Langt hen ad vejen anvender lokalhistorikerne de samme teorier og metoder som i arbejdet med den generelle historie, men lokalhistorikerne har også deres teorier, som kræver en særlig indsigt, så der til stadighed kan ske en teoretisk og metodisk udvikling af området. Man fristes derfor til at stille spørgsmålet, om lokalhistoriske studier er for folkelige til, at Institut for Historie vil tilgode denne del af den historiske interesse. Eller er det tidligere tiders opfattelse af Rigshistorien som historiens egentlige forskningsobjekt, som slår igennem i prioriteringen af ressour-

cer? Der bliver udført megen udmærket lokalhistorisk forskning på Institut for Historie – også uden for Lokalhistorisk Afdelings regi. Men kan man være sikker på, at dette også vil være tilfældet i fremtiden, hvis man ikke sørger for, at en eller flere personer får dette som et særligt ansvarsområde på samme måde, som det er tilfældet med f.eks. antikvens historie og landbrugs-historien?

Der er under alle omstændigheder mange gode grunde til at øremærke ressourcer til denne del af den historiske arbejdsmark. Med den stigende lokalhistoriske interesse er der fulgt en stigende professionalisering af de lokalhistoriske institutioner. Først så vi udviklingen inden for de kulturhistoriske museer godt bakket op af museumsloven, siden inden for de lokalhistoriske arkiver, primært og først i de større byer, hvor brændstoffet ofte har været engagerede arkivledere, en betydelig formidlingsvirksomhed og en stor folkelig opbakning bag det lokalhistoriske arkiv. Der findes ingen tal for denne udvikling. Da SLA i midten af 1990'erne undersøgte de lokalhistoriske arkiver, så man kun på det samlede antal medarbejdere ved arkiverne og ikke på fordelingen mellem de enkelte faggrupper. Uden interesse er det dog ikke, at antallet af fastansatte medarbejdere på de lokalhistoriske arkiver alene fra 1992 til 1994 steg fra 217 til 236, dvs. med knap 8%. Væksten er dog overvejende sket på de store stadsarkiver i de større bysamfund.² Tallene dækker over et stigende kommunalt engagement i de lokalhistoriske arkiver, og man tager næppe fejl, hvis man antager, at en del af de lønkroner som følger med, går til universitetsuddannede historikere.

Selv om professionaliseringen foregår i et langsommere tempo end inden for de kulturhistoriske museer, hvad der i al væsentlighed skyldes den manglende landspolitiske interesse

for den arkivaliemæssige del af den lokalhistoriske kulturarv, så er der ingen tvivl om retningen. Der vil i de kommende år være et stigende behov for faguddannede historikere med en solid faglig kompetence i lokalhistoriens teori, metode og arkivkundskab. Her har Lokalhistorisk Afdeling siden starten vist sin eksistensberettigelse. Afdelingen har gennem årene givet de studerende en solid faglig indsigt i arkivvæsenets opbygning og principper. At dette arbejde har båret frugt, ses af, at mange studerende har sat kronen på værket med et lokalhistorisk speciale, meget ofte på basis af arkivstudier. Mange af disse studenter har siden fundet beskæftigelse på de lokalhistoriske arkiver, i Statens Arkiver og på de kulturhistoriske museer. Dermed har Institut for Historie meget konkret og systematisk bidraget til at sætte en faglig standard på mange lokalhistoriske institutioner, en effekt man kan håbe på, men næppe forvente, hvis undervisningen i lokalhistorisk teori, metode og arkivkundskab skal varetages af personer, der ikke nødvendigvis har forsket i lokalhistorie. Alting er også tegn, og man kan næppe regne med større opbakning til lokalhistorie og lokalsamfundsstudier fra de historiestuderendes side, når man fra instituttets side har signaleret en klar nedprioritering af dette forskningsfelt.

Sideløbende med det universitetsinterne arbejde har Lokalhistorisk Afdelingen leveret råd og vejledning til de lokalhistorisk interesserede. Vejledningen er sket på flere planer. Mest synlig er afdelingens omfattende række af håndbøger og publikationer, der siden 1972 har givet de lokalhistoriske foreninger og arkiver et godt arbejdsredskab. Blandt disse kan nævnes Peter Bredsdorff: *Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?* fra 1973, Knud Prange: *Lokal historie – en håndbog* fra 1989, og senest *Det store i det små*,

hvor en række forskere og tidligere specialestuderende ved Lokalhistorisk Afdeling giver deres bud og synsvinkler på lokalhistorie. Man skal dog ikke glemme den mindre synlige del af vejledningsfunktionen, de mange skriftlige forespørgsler og telefoniske henvendelser fra hele landet. Ikke mindst denne del af afdelingens arbejde er et lille link mellem to verdener, der bidrager til en bredere og bedre folkelig forståelse for nødvendigheden af den forskning, som foregår på Institut for Historie og det videnskæssige potentiæle, som instituttet rummer.

Dermed har Institut for Historie også skabt et bindeled mellem instituttet og den lokalhistoriske verden, der er aftager af dets forskning og kandidater. Den lokalhistoriske arbejdsmark får vejledning og støtte til at styrke de mange men små faglige miljøer og til at udgive bedre lokalhistoriske publikationer. Desuden styrkes opbygningen af de lokalhistoriske arkiver. Hvis ellers Institut for Historie benytter sig af muligheden, så er der her en enestående mulighed for at få respons fra aftagerne af instituttets kandidater og forskning. Dette samspil kan bl.a. sætte fokus på forskningsmæssige sorte huller og aftagernes ønske til de kommende kandidater. Endelig må det ikke overses, at de lokalhistoriske arkiver i midten af 1990'erne lå inde med mere end 77 hyldekilometer arkivalier. Her er altså nok til mange års forskning og adskillige disputatser ikke alene i den enkelte lokalitet, men også til store bredt anlagte forskningsprojekter i f.eks. partiforeningernes historie og erhvervshistorie med rigshistoriske perspektiver.

Så sent som i decembernummeret af *Journalen* 1999 satte formanden for Dansk Lokalhistorisk Forening (DLF), lektor, dr.phil. Erik Helmer Pedersen, det som en af foreningens målsætninger på længere sigt at »styrke den lo-

kalhistoriske virksomhed ved at øge vor konsulentbistand og ved at få udgivet publikationer, som kan virke inspirerende«. Nuvel! Ganske vist i DLF-regi, men når Dansk Historisk Fællesråd allerede en gang har fungeret som fødselshjælper for en sådan konsulent, var det mere end en overvejelse værd at bygge videre på denne institution, hvis arbejde også er forskningsbaseret. Institut for Historie har i kraft af Lokalhistorisk Afdeling i dag et net af kontakter til den lokalhistoriske verden og et solidt kendskab til den lokalhistoriske forskning, som resten af instituttet kan trække på, hvis man ønsker det. Derfor kan det heller ikke være et problem for forskerne ved Institut for Historie at få kendskab til den lokalhistoriske forskning. Vejen fra Njalsgade til Florsgade er kort, men det tager en generation at opbygge et netværk af forbindelser til alle kroge af den lokalhistoriske verden. Denne kontakt kommer ikke af sig selv. Prisen er derfor høj og det kræver særlig omtanke, inden man river dette netværk af kontakter ned.

Kim Furdal

Statens Arkiver og universiteternes arkivundervisning

Ved indgangen til år 2000 rummede Statens Arkiver ca. 260 hyldekilometer arkivalier, og denne mængde forøges med over 5 km om året. Det er hensigten, at Statens Arkiver inden for den næste halve snes år skal modtage alle de statslige arkivalier, som er skabt før ca. 1980 og som ikke længere er i hyppig administrativ brug. Selv om amtskommuner og kommuner ikke har afleveringspligt, har en stor del af disse myndigheder også afleveret deres arkiver fra før 1970 til de statslige arkiver. Landsarkivet for Sjælland m.m. ligger således nu inde med ca. 2,5

km arkivalier fra de gamle købstads- og sognekommuner.

Til trods for, at Statens Arkiver kan glæde sig over store besøgstal, bliver samlingerne langt fra udnyttet efter fortjeneste. Dette gælder ikke mindst for arkivalierne fra det 20. århundrede. Det er muligt, at pressens gentagne påstande om arkivernes lukkethed afskrækker nogle fra at gå i kast med dokumenter fra den nyeste tid, men der er givetvis også gjort alt for lidt for at tilgængeliggøre dette materiale for en bredere kreds. I tilgængeliggørelsen af nyere – såvel som ældre – arkivalier spiller universiteternes kurser i arkivkundskab en meget vigtig rolle.

På Københavns Universitet har Knud Prange gennem næsten 30 år gjort en stor indsats for at udbrede kendskabet til samlingerne på Landsarkivet for Sjælland m.m. Undervisningsforløbene er altid foregået i Landsarkivets lokaler og har bestået i praktiske øvelser med mange centrale kildegrupper. Den omstændighed, at kurserne som regel har strakt sig over to semestre, har givet deltagerne god tid til at vænne sig til arkivernes struktur og søgesystemer og en god fornemmelse for de administrative arbejdsgange i ældre tid. Deltagerne er dermed blevet godt rustet til også at give sig i kast med andre arkivinstitutions samlinger. Disse gode resultater må bl.a. tilskrives Pranges baggrund som arkivar på to landsarkiver.

Knud Prange har også brugt megen tid på at vejlede sine studenter under opgaveskrivning. Det gælder ikke mindst for dem, der kom skævt ind på emnet og derfor havde brug for »en ny start«. Desuden har Prange til stadighed søgt at skærpe studenternes iagttagelsesevne og sporsans, idet han bl.a. har betonet værdien af at arbejde videre med de tilfældige arkivfund, der giver anledning til særlig undren.³

Hvis instituttets arkivundervisning for fremtiden bliver reduceret til korte

introduktionskurser, kan man frygte, at mange studerende aldrig vil komme rigtigt i gang med arkivstudier. Det må ikke glemmes, at arkivheuristik adskiller sig markant fra litteratursøgning, og at det første møde med arkivalier er noget af et kulturchok for en del mennesker. Mange studerende, der besøger et arkiv for første gang, møder op med en forventning om relativt let at kunne finde materiale til belysning af en bestemt problemstilling eller empirisk belæg for en bestemt hypotese. Men arkivernes vejledningspersonale må ikke sjældent give den skuffende meddelelse, at det er umuligt eller meget vanskeligt at gennemføre en systematisk arkivundersøgelse af emnet, fordi de relevante kilder ligger meget spredt (hvis de overhovedet findes) – eller, omvendt, fordi kildematerialet er så omfattende, at det er svært at få hold på det inden for en rimelig tidshorisont. Det bedste råd, man kan give en sådan student, vil ofte være at justere problemstillingen, således at den kommer bedre i overensstemmelse med, hvad de bevarede arkivalier rent faktisk kan belyse. Men hvis vejlederen på instituttet ikke har det fornødne arkivkendskab, vil rådet måske snarere blive, at studenten bør holde sig væk fra arkiverne og koncentrere sig om studier af litteraturen. Og i en tid, hvor de studerende opfordres til hurtig gennemførelse af studierne og hvor der ikke – ligesom tidligere – er råd til at bruge en masse tid på at famle sig frem på må og få, vil vores student nok føle sig stærkt tilskyndet til at følge et sådant råd fra læreren.

Megen arkivbaseret forskning består i rekonstruktion af afgrænsede begivenhedsforløb og analyser af økonomiske og sociale strukturer i snævre geografiske områder. Imidlertid synes denne type forskning ikke at være så højt i kurs hos en hel del historiestuderende, idet mange eksempelvis anser

det for mere »fint« og måske også mere meriterende at skrive opgaver, hvor de »spiller bold« med de store teoretikere. Det er derfor vigtigt, at vejlederen kan stimulere til arkivundersøgelser og forklare, at en analyse af f.eks. en bys befolkningsstruktur i et par folketællingsår eller af beslutningsprocessen i en landkommune i en halv snes år også har sin relevans – og måske endda kan give mere ny viden end mange historiografiske eller historieteoretiske studier. Men naturligvis bør vejlederen også opmuntre studenten til at sætte sin analyse ind i et større perspektiv ved at inddrage den vigtigste danske – og evt. også internationale – litteratur.

Dette indlæg skal derfor munde ud i en opfordring til Institut for Historie om også i fremtiden at gennemføre arkivkurser af længere varighed. I denne forbindelse vil det være nyttigt at tilknytte en eller flere personer med et solidt kendskab til Statens Arkivers samlinger, herunder – ikke mindst – de omfattende samlinger fra de sidste 100 år. Dette mål kunne f.eks. opnås ved – ligesom Syddansk Universitet i Odense – at ansætte en arkivar som ekstern lektor.

Jørgen Mikkelsen

Nordisk samarbejde

Knud Prange og den dengang nystartede Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet kom til som et frisk pust i det nordiske lokalhistoriske samarbejde i begyndelsen af 1970'erne. Det var Prange, som påbegyndte den siden dengang løbende række af nordiske lokalhistoriske seminarer. Det første fandt sted på Sostrup slot i 1973, hvor emnet var »*Lokalsamfundene i de seneste 100 år*«. Efter almindelig nordisk model har arrangementerne derefter vandret rundt mellem de nordiske lande. Ansvar

har hele tiden ligget hos de forskellige institutter for by- og lokalhistorie i de respektive lande. I november 1998 var rækken atter tilbage i Danmark, da Prange organiserede det niende nordiske lokalhistoriske seminar.

Temaerne har selvfølgelig varieret og en række skiftende emner, som f.eks. by og opland, mellemkrigstid og indvandring, har været taget op. De fleste bidrag findes angivede i de trykte konferencerapporter. Antallet af deltagere på disse seminarer er bevidst blevet holdt på et begrænset niveau, og hvert møde har haft en tværvidenskabelig karakter. Den eneste person som bevisligt har deltaget i alle seminarerne er Knud Prange. Han har selv på en usædvanlig frugtbar måde organiseret tre af dem.

I sammenligning med de andre nordiske lande – bortset fra Island – var Danmark sent ude, da det gjaldt om at skabe en landsdækkende organisation for det historiske studium af lokalsamfund. På et kommunalt initiativ oprettedes det Stadshistoriska Institutet i Sverige allerede i 1919. Det finske Lokalhistoriska Byrå grundlagdes i 1930'erne, og Norsk Lokalhistorisk Institutt kom til i 1950'erne. Alle tre med sæde i de enkelte landes hovedstæder. I Norge fandtes dog siden 1920'erne også Landslaget for Bygdehistorie. Organisation, ressourcer, arbejdsform osv. varierer betydeligt imellem de forskellige landes organisationer. Et fælles mål er dog på alle måder at fremme interessen for lokalsamfundenes historie.

Men selv om Danmark kom sent ind i billedet har man i de seneste decennier, via Knud Prange og Lokalhistorisk Afdeling, betydet meget for udviklingen af nordisk lokalhistorie. Før 1970'erne var det nordiske samarbejde inden for dette område kun svagt udviklet. Det var først med Prange, at der virkelig kom fart på. En forudsætning for Pranges fremgangsrige ind-

sats har været, at der var en institutionel base at agere udfra. Uden Lokalthistorisk Afdeling havde hans arbejde været umuligt og nordisk lokalhistorie fattigere.

Samarbejdet har ikke kun været indskrænket til de fælles og regelmæssigt afholdte seminarrækker. I flere andre sammenhænge har de nordiske kontakter været betydelige.

Da f.eks. Stadshistoriska Institutet i Stockholm fejrede sin 75-årsdag i 1994 ved at afholde en international konference, var Prange og Lokalthistorisk Afdeling selvskrevne deltagere. Og ved den internationale byhistoriske konference om Capital Cities, som Stadshistoriska Institutet arrangerede i 1998, var Prange en meget skattet kommentator og debatdeltager. Dette er bare nogle eksempler.

Hvis man ved Institut for Historie på Københavns Universitet løfter blikket fra budgettet og overvejer hvad Lokalthistorisk Afdeling har betydet for udviklingen af nordisk lokalhistorie,

fremtræder beslutningen om afvikling af afdelingen som dybt ulykkelig. I et kulturland som Danmark burde afviklingen af en så succesrig virksomhed være en tanke, der ikke engang kunne tænkes.

Lars Nilsson

(oversættelse: Peter Henningsen)

Noter:

1. Peter Seeberg: Sønderjylland 1970. Taler i jubilæumsåret, Historisk Samfund for Sønderjylland 1971, s. 42.
2. Poul Porskjær Poulsen: Vi passer på historien. En undersøgelse af lokalarkiverne, Sammenslutningen af Lokalarkiver 1997, s. 86.
3. Et eksempel på et sådant arkivfund er Jens Holmgaards fund af en sag fra 1729 om en københavnsk hosekræmmer, der måtte betale godsejeren på sit jyske fødegods 50 rd. for at slippe fri af vornedskabet. Dette gav anledning til megen undren hos den erfarne landbohistoriker, og de supplerende undersøgelser har nu udmøntet sig i disputatsen: ...uden at landet besværes (1999), der bl.a. beskæftiger sig med den jyske landbefolknings bevægelsesfrihed før 1733.

Rejsen mod virkeligheden

Alex Wittendorff om mentalitetshistorie og andre store fremskridt

Interview ved Peter Henningsen

Fortid og Nutid juni 2000, s. 131-140

Fortid og Nutid fortsætter i dette nummer interviewserien med personligheder inden for den danske historikerverden. Denne gang har vi sat historikeren Alex Wittendorff stævne. Alex Wittendorff, der blev pensioneret efter 31 år som lektor ved Københavns Universitet i 1999, har især arbejdet inden for den genre, som kaldes mentalitetshistorie eller bevidsthedshistorie. I de senere år har det i forlængelse heraf først og fremmest været naturvidenskabernes historie, der har interesseret ham, hvilket bl.a. afspejlede sig i den biografi om Tyge Brahe, der udkom i 1994. Alex Wittendorff har via sin mangeårige undervisning været med til at sætte sit præg på mange generationer af historiestuderende og han må vel regnes som den historiker, der har ydet det største enkeltbidrag til, at mentaliteternes historie også er kommet på de danske historikeres faglige dagsorden.

Alex Wittendorff, f. 1932, cand. mag. i historie og geografi fra Københavns Universitet 1968, dr. phil. 1974. 1968 ansat ved Institut for Historie, Københavns Universitet, fra 1969 som lektor. Har bl.a. skrevet disputatsen *Alvej og Kongevej* (1973); *Rejsen mod virkeligheden* (1986); *På Guds og Herskabs nåde*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 7 (1989) og *Tyge Brahe* (1994).

Du kommer fra et ikke-akademisk miljø og startede ret sent med at læse historie. Hvad var grunden til det?

Ja, det er egentligt et kompliceret spørgsmål. Jeg kommer fra et noget specielt miljø. Et miljø som vel nærmest kan karakteriseres som fundamentalistisk – nemlig Jehovas Vidner. Min far var leder af menigheden i Esbjerg og jeg har aldrig lært andet som barn – andet end at være et Jehovas Vidne. Og det er en religion med et fundamentalistisk bibelsyn, hvor alting er, præcis som det står i bibelen. Mennesket er f.eks. skabt for ca. 6000 år siden osv. Der er ingen slinger i valsen, det er fuldstændig efter bibelen det hele og det betød, at jeg fik en opfattelse af tilværelsen, som var fuldstændig skæv og forkvaklet.

Jeg var helt sporet ind på det og levede i og for sig en temmelig isoleret tilværelse i den forstand, at de eneste mennesker, jeg havde nærmere tilknytning til, bestod af andre Jehovas Vidner. Da jeg var færdig med skolen blev jeg heltidstjener i bevægelsen og jeg lavede ikke andet end at »forkynde ordet« som det hed. Men blandt de blinde er den enøjede jo konge, og da jeg havde en realeksamen og kunne sprog m.m. betød det, at jeg en dag blev kaldt ind på bevægelsens kontor i København, hvor jeg i en alder af 18-19 år blev medlem af ledelsen.

Med tiden blev jeg imidlertid mere og mere frustreret, for der var flere ting, som jeg ikke kunne få til at hænge sammen. Så skete der altså det, at jeg kom i fængsel – og det blev faktisk mit held! Bevægelsen havde nemlig det

synspunkt, at man ikke alene skulle nægte militærtjeneste, men også nægte at være militærnægter, altså nægte at gå i militærnægterlejr. Staten skulle ikke bestemme over vores tid, for den tilhørte Gud. Min dom lød på to år. Det var i den kolde krigs tid – i 1955 – hvor militærtiden var på 18 måneder, så jeg skulle altså sidde længere tid end selve militærtjenesten. Men jeg sad kun i halvandet år, fordi jeg blev løsladt for god opførsel, som det hedder. Men det var faktisk mit held, at jeg kom i fængsel, for i fængslet blev jeg trukket ud af det indkapslede miljø, som jeg var opvokset i, og jeg fik lejlighed til at tænke mig om for første gang i mit liv. Derfor plejer jeg også at sige, at det er min gode forstand, der reddede mig, for da jeg fik tid til at tænke mig om kunne jeg godt se, at det ikke kunne passe, dette med, at menneskene var skabt for 6000 år siden. Ja, det er bare et enkelt eksempel, for der var simpelthen så mange absurditeter i denne her fundamentalistiske bibelopfattelse og alt hvad der fulgte af den, at det ganske enkelt ikke kunne passe.

Du forlod altså bevægelsen?

Ja, da jeg kom ud af fængslet havde jeg taget min beslutning om at forlade Jehovas Vidner og afvise det hele, hele deres lære og alt hvad de stod for. Og så måtte jeg begynde helt forfra. Jeg måtte til at orientere mig helt forfra: ingen familie, ingen venner. Heldigvis havde jeg min kone, som jeg blev gift med, da jeg kom ud af fængslet, og hun havde ingen problemer med at forlade bevægelsen. Hun var nemlig først kommet ind i den som voksen, og det er noget helt andet.

Nu skulle jeg så til at orientere mig i min nye tilværelse, som jeg stod meget fremmed overfor, og i den sammenhæng tog jeg studentereksamen på aftenkursus, mens jeg arbejdede om dagen, og i 1959 blev jeg student. Det var

ret hårdt, men jeg følte, at det var min eneste udvej. Efter studentereksamen begyndte jeg så at studere historie. Man kan sige, at jeg havde et eksistentielt behov for overhovedet at finde ud af, hvad jeg var for én, og det var faktisk min indgang til faget. Jeg valgte historie fordi det altid havde interesseret mig, og det har jeg heller aldrig fortrudt. Men det var altså med en særlig baggrund, at jeg begyndte.

Du begyndte at studere i 1959. Det var vel ikke noget stort miljø dengang?

Nej, det var et meget lille miljø i Studiegården derinde i byen. Jeg gik hos den berømte Astrid Friis, hvor jeg tog forprøve. Det var dengang, da alting drejede sig om kildekritik. Det lå i hele miljøet og i hele holdningen inden for faget, at det man lærte – altså den klassiske kildekritiske metodelære – ganske enkelt var identisk med historie som videnskab, og det vi i dag kalder teori, havde Astrid Friis ikke meget sans for. Det faldt hende vel egentlig aldrig ind, at der kunne være andre sandheder end den, som hun havde lært og som hun stod for. Men jeg dumpede altså ind hos hende og det var så dér, jeg var i de første par år, som for mit vedkommende blev ret formative. Foruden metode gik jeg til en gennemgang om Danmark og Europa i 1500-tallet, og det område er jeg i og for sig fortsat med. Jeg synes, at 1500-tallet er en fantastisk periode med enorme omvæltninger, der på mange måder ligner vores egen tid.

Efterhånden begyndte jeg dog at føle et tomrum og en mangel på sammenhæng i den historieopfattelse, som Astrid Friis og andre repræsenterede, og af og til blev de kildekritiske øvelser simpelt hen en tand for dogmatiske. Kildekritikken blev somme tider ført ud i det absurde. Den er nyttig og uomgængelig, men der er sider af faget hvor det, vi nu kalder den klassiske kilde-

For flere generationer af historiestuderende ved Københavns Universitet har Alex Wittendorff stået som eksponent for den nyere social- og kulturhistoriske retning, som kaldes mentalitetshistorie. Undervisningen betegner han selv, som noget af det mest inspirerende ved virket som universitetslærer: »Selvom undervisningsholdene ofte var for store, fik jeg utroligt meget inspiration fra undervisningen. Det var faktisk noget af det mest værdifulde. I virkeligheden var det måske de studerende mere end det var kollegerne, som for mit vedkommende kom til at betyde noget for min faglige udvikling« (Foto: Stig Stasig).

kritik, ikke slår til. Den slags oplevelser sporede mig siden ind på at spørge, hvor menneskene egentlig blev af i alt det her. Det er jo mennesker, der har skabt historien, men i den økonomiske og positivistiske historie, i den dengang fremherskende politiske historie, strukturhistorie og kvantificerende socialhistorie og hvad det nu hed alt sammen, var der store mangler. Det gik i hvert fald langsomt op for mig, at der var nogle spørgsmål, som aldrig blev besvarede: nemlig spørgsmålet om, hvad det var for nogle mennesker, der havde levet, tænkt og handlet bag ved alle disse strukturer. Det billede, jeg tegner her, er naturligvis stærkt forenklet, men kan måske tjene til at illustrere, hvordan jeg efterhånden oplevede det. Og lad mig tilføje, at også det med rette stærkt kritiserede Filosofikum fik betydning for mig. Det var superpositivisten Jørgen Jørgensen, der havde skrevet bøgerne, og hans budskab, at »der er en fysisk-kemisk forklaring på ethvert fænomen«, var lige hvad jeg havde brug for – dengang!

Som historiker har dine interesser særligt kredset om det magisk-religiøse verdensbillede i 1500-tallet. Hænger det sammen med din meget specielle, personlige religiøse baggrund?

Ja, det gør det uden tvivl. I hele min barndom og frem til jeg var 25 år levede jeg jo i sådan en magisk-religiøs verden. Gud og djævelen, engle og dæmoner mv. var fysisk tilstedeværende realiteter. Jehovas Vidners trosopfattelse svarer på en række punkter til den kristendomsforståelse, der fandtes i middelalderen og renæssancen. Dengang bibelen blev forstået fundamentalistisk. Så det er helt klart. Og jeg vil da også godt vove den påstand, at jeg pga. min baggrund, måske har en særlig forudsætning for at forstå den gamle forestillingsverden, hvor de der ting – det magiske – opfattedes som fy-

siske realiteter og som lige så virkelige, som den luft man indåndede og den jord, man gik på. Jeg har kunnet trække på nogle erfaringer. Der var noget dér, som jeg kunne leve mig ind i.

Hvornår startede du med at undervise i mentalitetshistorie?

Det var nok midt i 1970'erne. Det var i hvert fald, mens instituttet stadig var inde på Bispetorvet. Jeg startede med kulturhistorisk teori med udgangspunkt i Karl Lamprecht og spørgsmålet om der eksisterede en særlig kulturhistorisk metode.¹ Jeg brugte så Troels-Lund og Lamprecht og nogle andre som eksempler. Der kom mange studerende til undervisningen, så det var virkelig noget, som de studerende var interesserede i. I udlandet kom der desuden mere og mere frem af den slags historie, og jeg begyndte derfor at læse udenlandsk kulturhistorie af forskellig art. Altså kulturhistorie i videste forstand. Men når jeg ser tilbage på det nu, var det vist noget famlende og teoretisk uklart, meget af det, som jeg og andre lavede på det tidlige tidspunkt midt i 70'erne.

Du har også været meget inspireret af Troels-Lund?

Troels-Lund har betydet meget for mig. Han repræsenterede jo noget af det, som jeg savnede, og det er også velkendt, at han var uden for »lauget«, dengang han levede. Hans bøger blev f.eks. ikke anmeldt i *Historisk Tidskrift*, og han var helt *out*. Den slags holdninger afspejlede sig endnu i min studietid. Men jeg satte altså meget pris på ham, selvom jeg godt kan se svaghederne ved ham. De velkendte svagheder, hvor han for det første generaliserer ud fra nogle kilder, som egentlig kun kan sige noget om overklassens forhold, og så hans positivistiske optimisme omkring udviklingen. Han mente jo, at man fik det store

brud med middelalderen i det 16. århundrede, og siden da kørte det bare derudad frem til det 19. århundrede. Men Troels-Lunds genstandsfelt handlede om mennesker, og det var lige netop det, jeg søgte.²

Hvem og hvad vil du ellers nævne som dine inspirationskilder?

Min største inspirationskilde har været Antonio Gramsci, men han er jo forfærdelig svær at have med at gøre. Det var først, da hans tekster blev oversat til engelsk, at han blev kendt, og det er nogle frygteligt rodete tekster. Det er jo spredte optegnelser, som han lavede i fængslet, hvor han ikke havde mulighed for at skrive samlede fremstillinger. Han var især optaget af Italiens nyere historie og hvordan det kunne gå til, at et så gammelt kulturfolk som italienerne kunne falde for Mussolini og fascismen.³ Men jeg læste også andre, som f.eks. de svenske etnologer Orvar Löfgren og Jonas Frykman,⁴ og flere forskellige engelske og amerikanske kulturforskere, og der var meget interessant at hente.

Jeg og flere andre skelede også til, hvad de lavede i litteraturvidenskab, og selvom jeg synes, at der var mange skævheder i det, ja måske ligefrem betonmarxisme, så fandt jeg emnerne og genstandsområdet meget interessante. Der var et sammenfald med noget af det, som jeg selv interesserede mig for, f.eks. bevidsthedshistorie. Og i Frankrig var der mentalitetshistorien.

Ét af problemerne i alt det her var dog, hvad alle disse begreber egentlig indeholdt. Vi havde jo næsten en medfødt tendens til, at vi altid skulle have nogle helt eksakte definitioner på tingene – positivistiske, eksakte definitioner. Og det boksede jeg en del med. En af mine personlige fremskridt, når jeg selv skal sige det, var vel bruddet med kravet om de eksakte definitioner. Jeg lærte bl.a. hos Marx, Gramsci og de en-

gelske kulturalister som Raymond Williams og E.P. Thompson, at det nok var bedst at skippe forestillingen om den afgrænsede, eksakte definition, og i stedet forsøge sig med dialektiske begrebsbestemmelser, der tog hensyn til, at virkeligheden til tider kan være utroligt paradoksal og de enkelte fænomener fyldt med indre modsætninger.

Vi var altså beskæftiget med begreberne bevidsthed, kultur og mentalitet og det var nogle begreber, som blev meget diskuteret, bl.a. mentalitetsbegrebet, som jo går på det fælles, altså hvad er det som er fælles, som Le Goff siger, for Cæsar og den ringeste af hans legionærer, for Columbus og hans matroser osv. Og vi diskuteret meget, om man skulle lægge vægten på dette fælles, eller om vi skulle betone de individuelle forskelle, som man ofte havde gjort. Det var altså spørgsmålet om det kollektive over for det individuelle, som var et af de store diskussionspunkter. Det måtte forekomme indlysende, at der er noget kollektivt fælles, men hvad er det, og hvordan finder man frem til det?

Jeg blev efterhånden »omvendt« til et helt andet kulturbegreb, nemlig det, der hævder, at kultur er det filter, hvorigennem mennesket skaber sit billede af virkeligheden. Altså hele vores system af sammenhængende idéer og gennemarbejdede doktriner, kundskaber, formodninger, værdier, videnskabs- og sandhedskriterier, normer, holdninger osv. Alt det som tjener til at vi kan systematisere, forklare, legitimere og overhovedet forholde os til den verden, som omgiver os. Kultur forstået på den måde eksisterer hele tiden i en sammenhæng og i en vekselvirkning med det sociale liv og samfundet, og giver sig udtryk i adfærdsmønstre og ritualer, konkrete frembringelser og den slags.

Det er i virkeligheden meget sammenfaldende med antropologernes og med de franske mentalitetshistorikeres kulturbegreb, f.eks. Lucien Febvres

begreb om *det mentale værktøj*. Dermed mener han alt det, som sætter mennesker i stand til at orientere sig i tilværelsen, f.eks. alt som børn lærer fra de er helt små, sproget med alle dets indbyggede begreber og tidsopfattelser mv. Det er altså fra den givne kultur, at børn får udleveret det mentale værktøj, som sætter dem i stand til at orientere sig i tilværelsen og forholde sig til den. Personligt har jeg f.eks. været så uheldig fra starten af, at få udleveret et utilstrækkeligt og defekt mentalt værktøj.

Hvor kommer Antonio Gramsci ind i billedet her?

Den virkelighedsopfattelse, som ligger gemt i det brede kulturbegreb, er også et effektivt redskab i den sociale kontrol. Og Gramsci og andre taler netop i den forbindelse om det kulturelle hegemoni og den kulturelle dominans. Dermed menes tendensen til, at de herskende grupper i et samfund vil etablere et kulturelt og moralsk lederskab, der går ud på at få andre til at acceptere deres definition af virkeligheden som naturlig og eftertragtellesværdig. Altså at gøre deres eget verdensbillede til definitionen på normalitet og moral.

Det interessante er, at dette i vid udstrækning foregår som en kompliceret proces, der til dels er usynlig, både for dem, der dominerer kulturen og for dem, der er genstand for dominansen. Og det er vigtigt at fremhæve, at der ikke bare er tale om passive modtagere. Med nogle moderne udtryk fra den aktuelle debat kan vi bruge udtrykkene »overdanmark« og »underdanmark«, og med »overdanmark« kan vi tale om alle de, der sidder på meningsdannelsen – i presse og elektroniske medier, politik med videre – og det er jo ikke sådan, at »underdanmark« passivt modtager disse ovenfra kommende påvirkninger. Man kunne måske endda tale om en modkultur for at understrege, at det

drejer sig om en dynamisk proces med stadige konfrontationer mellem dominerende forståelsesrammer og tænke-måder og så bevidstheden hos dem, der lever i en social virkelighed, hvor erfaringerne vil støde imod disse rammer. Forstået på den måde, får man et helt andet politikbegreb end det man finder i den gammeldags historieskrivning, hvor politik – for at sige det kort – hovedsagelig er institutionernes historie. Det er kongemagtens og senere igen de politiske partiers historie.

Politik forstået ud fra det kulturbegreb, som jeg har talt om her, bliver med andre ord en langt mere omfattende sag, som de fleste vel nok i og for sig kan sige ja til. Og efter min mening er det det egentlige marxistiske kulturbegreb. Jeg føler mig som marxist, og det har jeg gjort i masser af år, men det har ikke noget at gøre med den marxisme, der har været dominerende i bl.a. Vesteuropa, og som man jo ofte med betydelig ret har kaldt betonmarxisme. Altså den form for marxisme, der på nærmest positivistisk vis fokuserer på enkle begreber som »basis« og »overbygning«, »udbyttere« og »udbyttede«. Det er udtryk for en positivistisk mistolkning af marxismen, fordi man har villet give nogle eksakte, afgrænsende definitioner af begreberne, og derved har man sløret de indre modsætninger i fænomener af denne art og erstattet dialektikken med interaktion imellem dem.

Var det svært at være ikke-dogmatisk marxist i den tids marxistiske miljø?

Man kan godt sige, at jeg i de forløbne år ofte har opfattet mig selv som værende midt i en krig på to fronter: på den ene side de marxister, som jeg havde svært ved at anerkende som marxister, fordi jeg opfattede deres meget bastante tankegange som positivistiske mistolkninger af Marx, og på den anden side den borgerlige, eller

man hvad man nu skal kalde den, historieskrivning og historieforskning, der har stået meget fjendtligt over for alt, hvad der kalder sig marxisme. Jeg blev nogenlunde lige voldsomt skældt ud af en dansk kirkehistoriker som af D.D.R.-historikere for de samme synspunkter. Jeg har selv hele tiden opfattet marxismen helt anderledes. For mig repræsenterer Gramsci det, jeg opfatter som marxisme, og jeg opfatter desuden Marx's ungdomsskrifter som det væsentligste og synes, at det ville have været en stor lykke, hvis han aldrig havde skrevet *Kapitalen*, men det er jo en anden sag.⁵

Marx's tidlige tanker om, at de herskendes tanker bliver til de generelt herskende tanker, er den samme idé, som ligger bag Gramscis hegemonibegreb. Hos Marx findes det imidlertid kun i meget bastant form, mens Gramsci uddyber og nuancerer det, og bl.a. E.P. Thompson er gået videre ad denne vej. »Klasse er noget, der sker«, siger han, og det sker også i den enkeltes bevidsthed. Hegemoniet er reelt en meget kompliceret proces og Gramsci beskriver, hvorledes denne udviklede proces forløber i praksis og han analyserer det dialektiske forløb i processen. Hos Gramsci er politik noget, der går helt ned i dagligdagen, ned til den enkeltes personlige liv, og det forekommer mig at være en meget værdifuld tilgangsvinkel til hele den politiske historie, til interesser og varetagelse af interesser i samfundet.

Michel Foucault har vel været inde på noget af det samme?

Ja, Foucault taler jo om begrebet »italiesættelse«, altså om hvordan der tales om forskellige fænomener og hvem der taler. Hvem der bestemmer over, hvordan der overhovedet tales om tingene, og det er jo en lidt anden måde at tale om kulturelt og politisk hegemoni på. Man kunne også nævne Norbert Elias,

der beskriver »civilisationsprocessen«, altså skabelsen af »det europæiske overjeg« under indflydelse af ændrede politiske og sociale forhold.⁶ Og der er Thomas Kuhn, hvis paradigmebegreb handler om de naturvidenskabelige revolutioner, og dermed også om faktorer, der har virket stærkt formende på den almene forestillingsverden – uden at Kuhn i øvrigt i særlig grad drager de konsekvenser.⁷

Det har vel i det hele taget været et fremherskende træk ved historieforskningen i det sidste halve århundrede, at mange har arbejdet sig ad forskellige veje frem imod en forståelse af den menneskelige forestillingsverdens dynamiske karakter og dens afgørende betydning for hele udviklingen. Men hvad er det, der er fælles for en epokes forestillingsverden? Det kan jo være svært at se og erkende netop fordi dette »fælles« er noget, der i kraft af sin natur, nærmest er usynligt for bevidstheden. Både hos vore forfædre og hos os selv.

Jeg har ofte over for mine studerende brugt et eksempel, som jeg egentlig finder ret godt. Det har i hvert fald fungeret helt godt på det pædagogiske plan. Det er eksemplet med kaffemaskinen, som mange generationer af studenter har hørt om. Når vi f.eks. afkalker en kaffemaskine, kommer vi noget syre i form af eddike ned i den, og så bruser det lystigt og kalken forsvinder. Det står vi måske og funderer lidt over eller også tænker vi slet ikke på det. Det sidste er nok det almindeligste, men ikke desto mindre har vi alle sammen en underliggende fornemmelse af – eller viden om – at det er forklarligt, det der sker. Det er forklarligt ud fra den moderne kemis lære om grundstoffer og kemiske processer. Vi kan måske ikke huske i detaljer, hvordan den kemiske proces foregår, men vi er trygge ved, at det der sker er forklarligt. I forbindelse med afkalkningen af kaffemaskinen tænker vi ikke på, at vores følelser og fornemmelser og vores viden er

et resultat af hele den naturvidenskabelige revolution i de sidste 3-400 år. Det skænker vi ikke en tanke. Og det er ikke et spørgsmål om at interessere sig for naturvidenskab. De, der ikke interesserer sig for det har alligevel den samme mentalitet, hvad det angår. Det er noget, der er fælles. Denne ubevidste tryghed, der ligger i, at verden i en eller anden grad er forklarlig inden for nogle rammer, som vi til daglig ikke skænker mange tanker, men som alligevel strukturerer og bestemmer vores oplevelse af sådan nogle fænomener. Det kunne der nævnes talrige eksempler på.

På tilsvarende vis forholder det sig med sociale og samfundsmæssige forhold. Vi har et sprog, som kan udtrykke de ting, vi tænker, f.eks. om vores politiske system. Vi kan diskutere og være uenige, men vi har et fælles sprog at gøre det på og en fælles mentalitet at gøre det inden for. Vi tænker slet ikke på, at vores begrebsapparat og hele vores tankeverden, forklaringsmåder osv. er et resultat af opløsningen af de enevældige stater og skabelsen af de moderne demokratier i vores del af verden. Min pointe er, at vi i hele vores daglige virke og i vores liv som samfundsmedlemmer har en fælles mentalitet, som de mennesker, der levede før denne udvikling, ikke havde. Af gode grunde kunne de ikke have de samme forklaringer på fysisk-kemiske fænomener, for de tanker var slet ikke tænkt endnu. Når de f.eks. så sand og kalk blive til glas, så måtte de søge forklaringen inden for helt andre områder, f.eks. inden for det, som vi nu lidt nedsættende kalder for alkymi. Det var faktisk et videnssystem af lige så stor rationalitet, som vores moderne kemisk-fysiske forklaringer.

Der er altså god mening i at tale om noget fælles – en kollektiv forståelse af verden, som jo netop er forudsætningen for at man kan leve sammen i samfund. Forudsætningen for at man

kan være enig eller uenig, er jo at man har noget til fælles, og her er vi ved et metodisk problem: en sådan virkelighedsopfattelse er, netop fordi den er fælles, så indlysende – den er virkeligheden, sådan som virkeligheden nu engang er og derfor nærmest usynlig for bevidstheden, og derfor skriver vi det jo ikke ned. Det står ikke i kilderne, fordi det er indlysende, objektiv virkelighed. Og derfor er det, at vi som mentalitetshistorikere skal overvinde den svaghed eller det problem, som der ligger i, at de kilder vi beskæftiger os med, ikke nævner disse ting. Men det må man så skyde sig ind på. Vi må finde ud af, hvad det var muligt at tænke inden for disse rammer. At det f.eks., som det er blevet påvist, var umuligt at være ateist i 1500-tallet.⁸ Det var der ikke sprog og begreber til. Det kunne ikke lade sig gøre at tænke de tanker. Det er et fænomen, som først for alvor kommer ind i billedet i 1800-tallet. I det hele taget har historikerne været meget optaget af kirkens og samfundets sækularisering, mens vi til gengæld ikke har beskæftiget os med bevidsthedens sækularisering. Og efter min mening er netop dette aspekt umådelig væsentligt, når vi vil forsøge at forstå de mennesker, der levede før det, vi bredt og upræcist kalder den naturvidenskabelige revolution.

Man kan sætte det på spidsen ved at sige, at den største forhindring for at forstå mennesker i en tidligere tid er vores egen bevidsthed. Den er skabt af vores moderne kultur med dens sprog og dens begreber, og dette nutidige fænomen – vores bevidsthed – skal vi altså bruge til at forstå noget, der har helt andre forudsætninger.

Kan det lade sig gøre?

Ja, det kan godt lade sig gøre. Det farligste er at opgive på forhånd eller ikke at være opmærksom på proble-

met, og det er jo det, der er historieforskningens store syndefald igennem århundreder: at man kun i meget ringe grad har været opmærksomme på det. At man altså har tillagt tidligere tiders mennesker sin egen bevidsthed og troet, at når man f.eks. lavede politik i 1500-tallet, så tænkte man på samme måde, som man gør nu om dage. Men det kan lade sig gøre at trænge ind i denne fortidige mentalitet. Men det er svært.

Det ville postmodernisterne nok betvivle

Ja, det ville de. De vil jo helst betvivle alting. Såvidt jeg kan se. Men jeg er, som det fremgår, ikke postmodernist. Jeg mener nemlig, at der er noget som er mere sandt end andet, og at det er muligt i en eller anden grad at forstå fortidens mennesker, omend det kun er en lille del, vi endnu har forstået. Når man i 1500-tallet f.eks. så op mod himmelhvælvingen og stjernerne, så man kugleskalsuniverset, altså de store gennemsigtige kugleskaller, hvorpå stjernerne og planeterne var fæstnede, og som foretog evige omdrejninger. Det var selvfølgelig først og fremmest eliten, der så disse ting, men i en eller anden grad har det jo nok også smittet af. Bønder har sikkert spurgt deres præster om, hvordan alt dette hang sammen. Den folkelige litteratur, den der var beregnet til oplæsning, har jo skildret det på denne måde. Det var de forklaringer, som man fik, når man spurgte. Og mon ikke bønder også har spurgt om det engang imellem?

Men når vi i dag ser op på den samme stjernehimmel, så ser vi den nyere astronomis verdensbillede. Vi ser uendeligheden. Vi ser nogle planeter, som hænger dér uden at være sat fast på noget. Det er jo en utrolig og fantastisk tanke, som var helt umulig i tiden før Tyge Brahe. For det var ham der påviste, at disse kugleskaller slet ikke ek-

sisterede. Han rejste det spørgsmål, som først blev løst af Newton, altså spørgsmålet om, hvad det var, der fik stjernerne til at hænge deroppe og køre afsted i deres baner. Jeg antyder hermed, at jeg tillægger naturvidenskaben en ikke ringe andel i vores erkendelse af verden – af virkeligheden. Denne videnskabs forklaringsmåder blev jo eksperimentet, iagttagelsen, følgeslutninger ud fra erfaringer i form af eksperimenter og iagttagelser. Altså en vekselvirkning imellem teori-dannelser og iagttagelser i naturen. Eksperimentet, der kan gentages og gentages. Hele den videnskabsforståelse, der ligger heri, er blevet identisk med den måde, hvorpå vi opfatter forklaringer.

Men det er ikke entydigt. Det er ikke sådan, at videnskaben har bestemt alle måder, hvorpå vi opfatter verden. Langtfra. I den henseende er mennesket en fantastisk, kompliceret tingest. Der er ikke grænser for, hvad mennesker kan finde på. Men hvis vi skal have fat i nogle af de gennemgående temaer i udviklingen, så vil jeg nok sige, at naturvidenskaben, sådan som den efterhånden blev formidlet til almindelige mennesker, har været en væsentlig side af sagen. Vi kan jo bare tage det med trolddommen. Det var logisk og rationelt at lovgive mod hekse. Det måtte man gøre, for de var djævelens yngel og havde tilsluttet sig djævelens oprør mod Gud. Det var derfor logisk og fornuftigt at lovgive imod dem. Siden har naturvidenskaben påvist – langsomt og gradvist – at verden hænger helt anderledes sammen. Det, man beskyldte troldfolk for, var enten fiktion eller også havde det nogle »naturlige« forklaringer, og det har så haft den vældigt gavnlige virkning, at kirken og kristendommen har måttet revidere sig og har måttet skippe sit fundamentalistiske bibelsyn. Vi er med andre ord blevet klogere og da jeg er af den overtroiske mening, at det vi

ser på himmelen i dag og det vi nu mener om trolddom, er sandere end det man så og mente dengang, kan man sige, at vi er kommet nærmere virkeligheden. Vi er rejst et lille stykke nærmere mod virkeligheden end man var, da man så kugleskalsuniverset og brændte hekse.

Der er med andre ord sket et fremskridt?

Ja, og der vil jeg gerne føje til som noget meget væsentligt, at jeg synes, at den udvikling af forestillingsverdenen, vi her har talt om har været et fantastisk fremskridt. Nu er det jo sådan med alle former for fremskridt, at der også går noget tabt. Jeg har nogle gange nævnt positivismen som noget, jeg ikke sætter stor pris på, men jeg erkender trods alt positivismens kolossale betydning for fremskridtet. Dette uartige ord, som man helst ikke må sige nu om dage. Men jeg siger det nu alligevel, for jeg anser det for et kolossalt fremskridt, at man f.eks. ikke længere dør af blindtarmsbetændelse. Men der er også gået noget tabt i denne proces, noget som vores videnskaber vist er ved at genopdage. Man fokuserede inden for de nye videnskaber så meget på alt det, der kunne måles og vejes, at der nok gik noget tabt vedrørende forestillingerne om alt det, der ikke umiddelbart kunne bringes ind under naturvidenskabens forklaringer. F.eks. sådan noget som menneskers adfærd. Der er meget, vi stadig ikke ved om hele det store område, der hedder psykologi. Vi kan sende mennesker til månen, men der er meget i os selv, der stadig er gådefuldt.

Hvilke planer har du for fremtiden. Skal vi snart se noget nyt fra din hånd?

Ja, jeg er i gang med at samle noget af alt det, som jeg har skrevet rundt omkring i artikler forskellige steder. No-

get af det er jo kun publiceret på »dunkle« steder – i festskrifter, svært tilgængelige tidsskrifter og den slags. Mange af de idéer, som findes i de gamle artikler er ofte mere henkastede og ikke gennemargumenterede, og det vil jeg gerne gøre noget ved. Jeg vil gerne lave en bog, der samler alt det op, som jeg nu mener at have lært af 40 års beskæftigelse med historie. Jeg vil skrive en bog, der handler om meget af det, vi har snakket om her og forsøge at argumentere bedre for mine synspunkter, end jeg har kunnet klare i de mere begrænsede artikler. Men det skal være en bog, der ikke kun henvender sig til fagfolk, for der er jo ingen dyd i at skrive en masse fremmedord og indforståetheder. Det skal være en bog, der kan læses af alle.

Det lyder befriende

Ja.

Noter:

1. Karl Lamprecht: Was ist Kulturgeschichte? Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1897; Sst.: Die Kulturhistorische Methode, Berlin 1900.
2. Troels Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede, Kbh. 1879-1901.
3. Se f.eks.: Antonio Gramsci: Fængselsoptegnelser i udvalg vol. I-II, Kbh. 1991; Walter L. Adamson: Hegemony and revolution: a study of Antonio Gramsci's political and cultural theory, Berkeley 1980.
4. Orvar Löfgren og Jonas Frykman: Den kultiverede människan, 1979.
5. Se f.eks. Karl Marx: Økonomi og filosofi. Ungdomsskrifter. Udvalg og indledning ved Villy Sørensen, Kbh. 1962. Heri særligt afsnittet om Feuerbach fra Den tyske ideologi.
6. Norbert Elzas: The civilizing Proces. The history of Manners and State Formation and Civilization, 1939/1996.
7. Thomas S. Kuhn: Videnskabens Revolutioner, 1962/1995.
8. Lucien Febvre: The problem of unbelief in the Sixteenth century, Cambridge 1983.

Debatanmeldelse

Primitivisme gennem tiderne

Peter Fibiger Bang

Fortid og Nutid juni 2000, s. 141-144

En sammenlignende anmeldelse af Jens Andersens bog: *Vildmanden. Sandemose og animalismen i mellemkrigstidens litteratur* (Gyldendal 1998, 120 s., 150 kr.) og Patrick Kragelunds bog: *Abildgaard. Kunstneren mellem Oprørerne* (Museum Tusculanums Forlag, 1999, 750 s., 550 kr.)

Peter Fibiger Bang, f. 1973, cand.mag. i historie og latin fra Aarhus Universitet, hvis guldmedalje han modtog i 1998. For tiden ph.d.-stipendiat på Corpus Christi College, Cambridge, hvor han arbejder på en komparativ analyse af lang- og mellemdistancehandel i Romerriget. Forsker primært i antikkens historie, hvor han har skrevet en række artikler, bl.a. i: *Agrarimperier og tribut*, *Den Jyske historiker* 86/87, 1999. Desuden har han skrevet *Fra gårdmandslinie til økologisme?*, *Fortid og Nutid* 1995, s. 233-250.

Et hurtigt opslag i gængse kunst-, ide- og litteraturhistorier eller, taget under et, kulturhistorier omhandlende første halvdel af dette århundrede vil som regel præsentere læseren for en lang række strømninger og især såsom ekspressionisme, kubisme, dadaisme, futurisme, socialdarwinisme, eksistentia-lisme og i Danmark kulturradikalismen. Skal man formulere en fælles bestræbelse bag alle disse, kunne det måske være opgøret med den klassiske, etablerede borgerlige forestillingsverden og forsøget på at sætte en ny, mere livskraftig kultur i stedet, som blottet for kunstige omsvøb var i større overensstemmelse med naturens orden. Det er fx i denne periode, at det moderne strandliv med soldyrkelse og begrænset beklædning for alvor begynder at tage fart, og som PH i sin lille bog *Hva mæ Kulturen?* fra 1933 så som udtryk for ungdommens frigjorte livslyst.

Alt efter temperament kan man sammenfatte dette under overskrifter som primitivisme, vitalisme eller, som valgt af Jens Andersen, animalisme. Derved har man imidlertid allerede be-

væget sig ind i stormfuldt farvand. I lyset af nazismens ufattelige forbrydelser og dens forestillinger om det sunde, ariske overmenneske, sådan som man fx finder det skildret i Leni Riefenstahls film om olympiaden i Berlin i 1936, er det blevet et belastet begreb, der ofte reserveres til de mere ekcentriske udslag af den bredere strømning. Det er litteraturforskeren, Jens Andersens store fortjeneste, at han i sin lille bog om *Vildmanden* har sat sig for at kaste fornyet lys på dette delvist underspillede element i mellemkrigstidens litteratur og kulturhistorie.

Sit udgangspunkt henter han i en analyse af forfatteren og jantelovens opfinder, Aksel Sandemoses tidlige forfatterskab, som i følge Andersen hidtil har været undervurderet i litteraturkritikken. Når det forholder sig sådan, skyldes det netop, at man har overset, at der går en stærk primitivistisk eller animalistisk tråd gennem denne del af forfatterskabet. I de tidlige romaner møder man en verden af utilpassede pionertyper, der kommer til udfoldelse som personer uden for civilisationen.

Her blomstrer de op, fx i den canadiske vildmark, i et frit, intenst og instinktdrevet liv, hvor ikke mindst den sunde frigjorte seksualitet spiller en hovedrolle. I bogens 3. og så afgjort bedste kapitel dokumenterer Andersen så dette temas helt centrale placering i periodens kulturliv med spændende analyser af forskellige forfattere og kulturpersonligheder, bl.a. Karen Blixen, Gustav Munch Petersen, PH, Tom Kristensen og fænomenet Knud Rasmussen. Dette munder ud i et begyndende forsøg på at nuancere hans animalismebegreb med en skelnen mellem en naturnostalgisk, civilisationskritisk gren, karakteriseret af drømmen om det simple liv i naturen og en modernitetsoptimistisk, der finder det rene liv i storbycivilisationens labyrint med maskiner, funktionalisme, Josefine Bakers nøgne dans, sexuel frigørelse og den »formløse« jazz.

Langt hen ad vejen bliver det dog ved forsøget. Som den står nu, er det i beskrivelsen af den anticivilisatoriske, »etnografiske« primitivisme, at fremstillingen er klarest, mens den kun i begrænset omfang formår at levere en nærmere analyse af animalismen som fænomen, dens forudsætninger, faser, blanding af forskellige kulturtraditioner og indre spændinger. Hvordan kan det fx være, at futurismens modernitetsdyrkelse kan eksistere side om side med Sandemoses drøm om at komme tilbage til naturen inden for den samme kulturstrømning? Til den slags spørgsmål har Andersens fremstilling mindre at tilbyde. Det hænger uløseligt sammen med bogens 2. og så absolut svageste kapitel, der foregiver at levere en historisk analyse af benævnte kulturstrømning. I stedet får vi endnu engang gentaget myten om 1. Verdenskrig som det kulturchock, der fik den gamle verden til at bryde sammen og satte en generation af kunstnere fri til at dyrke livskraftens evangelium på baggrund af et generelt

værdisammenbrud. Dermed bliver animalismen i Andersens fremstilling først og fremmest et anliggende for mellemkrigstiden. Der nævnes da forløbere, javel. Men de behandles kurserisk i lange og næsten indholdsløse navneopremsninger, ofte under tilsætning af fejende flotheder som: »trækker disse store nordiske kunstnere animalismens idéhistoriske hovedtråd tilbage i tiden mod romantikken, Rousseau, mod Aristoteles, Lukrets og andre oldtidstænkere, der mente, at sjælen var af rent stoflig natur« (s. 51). Det gør os næppe meget klogere på fænomenet.

Det er synd. Synd for Jens Andersen, at han ikke har givet sig eller haft tid til at følge sin egen skarpt og flot tænkte idé op. Men mest synd for læseren, der her bydes stene for brød. For det er netop i århundrederne før 1. Verdenskrig, at animalismen og primitivismen udvikles, ikke bare i kimform, men i fuldt flor. Man behøver nu nok ikke at gå helt tilbage til Aristoteles og Lukrets, men nøjes med at følge det hint vi får i bogens sidste og fjerde kapitel med dets tematisering af Sandemoses ønske om at forene ånd og krop og standse op ved den tidlige romantik og Rousseau. Så langt fra at være noget, der i særlig grad kendetegner mellemkrigstiden, kan man snarere betragte animalismen eller primitivismen som en kulturstrømning, der sad med til højborgs, da den moderne borgerlige kultur begyndte at tage form i løbet af det 18. århundrede. Det bliver for alvor klart, hvis man læser filologen og kunsthistorikeren Patrick Kragelunds imponerende tour de force, den nyligt forsvarede disputats om en af den danske kunsthistories enere, den kongelige historiemaler og direktør for Kunstakademiet, Nicolai Abildgaard (1743-1809).

Ved Abildgaard er der det for en kunstner så uheldige forhold, at hans hovedværk, en serie malerier over Oldenborgernes historie til riddersalen

på det første Christiansborg, gik op i luerne sammen med resten af slottet i 1794. Til gengæld efterlod han sig en meget stor bogsamling som ved hans død kom til at danne grundstammen i Kunstakademiets bibliotek. Det har nu fået Kragelund til at forsøge at kaste nyt lys over det dunkle oeuvre ved traditionelt at tage udgangspunkt i en analyse af denne bogsamling. Nogle avisanmeldere fandt vel dette en lidt kedelig tilgang til kunsten. Men det er med urette. Netop i tilfældet Abildgaard fremgår det med al ønskelig tydelighed af disputatsen, at der her var tale om en kunstner og glødende liberal oplysningsmand, som levende forholdt sig til tidens politiske og kulturelle debat og lod dette afspejle sig i sin kunst. Så langt fra at kede læseren er det analysen af bogsamlingen, der ikke blot gør det muligt at læse de to bind om Abildgaard som en kunstnerbiografi i snæver forstand, men også et fascinerende kulturhistorisk rids af tiden med Abildgaard som det prisme, hvori periodens mange strømninger brydes.

Abildgaards kunstopfattelse tog form i 1760'erne og særligt under hans ophold i Rom i 1770'erne. Det var nyklassicismens periode, hvor dyrkelsen af den antikke kultur nåede nye højder. Men det var samtidig i disse år, at man for alvor begyndte at interessere sig for primitive folkeslag. Fælles for de to bevægelser var kulten af den rene nøgne krop og menneskets oprindelige former, uspoleret af civilisationen og dens kunstige manerer. Det er således karakteristisk, at nyklassicismen gradvist gennemførte en omvurdering af den antikke kulturs værdi ved at flytte hovedinteressen fra romerne til grækerne. Det var ikke romernes senere afledte værker, men grækernes oprindelige former som påkaldte sig opmærksomhed. Med tiden betød det, at mange gennem århundreder beundrede og forguede romerske marmorkopier af nu tabte græske me-

sterværker såsom den berømte Venus fra Milo (i dag på Louvre i Paris) og Apollon fra Belvedere (i Vatikanet) rykkede ned i kunstens anden division. De blev erstattet af originale græske arbejder, som man nu begyndte at hente til Vesteuropa fra Grækenland. Kongen over alle disse var Fidias' i dag så politisk omstridte skulpturer fra Parthenontemplet, der blev bragt til British Museum af lord Elgin fra Athen i 1800-årenes begyndelse.

I Abildgaards bogsamling viser det sig da også, at rejseberetninger om jordens primitive folkeslag blander sig mellem de mange bind om og fra de antikke oldtidskulturer, som han anskaffede sig gennem årene. Dette afspejlede sig også i motivvalget i hans kunstneriske produktion, hvor man ved siden af billeder med klassiske motiver og illustrationer til Homers Illiade også finder en serie med motiver fra den opdigtede skotske skjald Ossians primitive, nordiske sagnverden. Men det var en forbindelse, der langt fra var ukontroversiel i samtiden. For Abildgaard repræsenterede de antikke og de primitive begge en verden med store følelser og voldsomme livsytringer, hvad hans samtidige, den engelske parlamentariker og senere så berømte kritiker af den franske revolution, Edmund Burke betegnede som »det sublime«. Det klareste udtryk for dette program er Abildgaards tidlige mesterværk, Den Sårede Filoktet, som i dag hænger på Statens Museum for Kunst. Her lader Abildgaard hånt om alle klassiske forskrifter og viser os i stedet en muskelsvulmende, men såret homerisk sagnhelt, der under smertensbrøl er ved at sprænge både sig selv og billedet.

Den gren af nyklassicismen, som med tiden skulle blive den dominerende, afviste imidlertid Abildgaards primitivistiske eller animalistiske fortolkning af den antikke kultur. I den ledende nyklassicistiske smagsdom-

mer, den tyske kunsthistoriker J.J. Winckelmanns (1717-1768) forståelse var det tværtimod den dybtføjte harmoni og ophøjede ro som kendetegnede grækeren. Det var ikke det umiddelbare udtryk for affekt, men den ubesværede og enkle bevarelse af roen under selv de mest dramatiske omstændigheder, der gjorde grækeren til menneskehedens udtrykte ideal – »ædel enfold og stille storhed« var Winckelmanns kampråb. På dansk grund finder vi de største repræsentanter for denne kunstopfattelse i C.F. Hansens og Thorvaldsens kølige og ophøjede klassicisme, som de fx sammen bragte til udtryk i Vor Frue Kirke i København. Primitivismen eller animalismen blev dermed mestendels forvist til de mere radikale udgaver af romantikken, hvor den gentagne gange i løbet af forrige århundrede dukkede op for, som den hævdede, at give den klassiske borgerlige kultur kunstigt åndebræt og åbne for adgang til drifts- og følelseslivet – sidste gang med det såkaldt moderne gennembrud, hvor fx Nietzsche atter satte antikkens dionysiske, antiharmoniske sider i højsæ-

det, Gauguin drog til Polynesien for at finde saft, kraft og farver til erstatning for klassicismens livløse, hvide marmor og Picasso søgte inspiration i primitive afrikanske masker.

For kort at opsummere: Der er altså god grund til at følge op på den grundliggende idé, som Andersens lille bog peger på, at genskrive modernitetens kulturhistorie med primitivismen eller animalismen som omdrejningspunkt. Ved en gennemlæsning af Kragelunds monumentale bog bliver det endog klart, at animalismen deler sin grundliggende impuls – længslen efter et renere, mere naturligt og umiddelbart liv – med det man ellers ville betragte som dens diametrale modsætning, klassicismen. Opgaven for en sådan kulturhistorie bliver dermed at kortlægge og forstå samspillet, betydningsblandingerne og konfrontationerne mellem de to strømninger eller niveauer gennem den borgerlige modernitets historie. Men netop historie. For moderniteten eller »det moderne gennembrud« er ikke noget som først fandt sted i det 20. århundrede.

Anmeldelser

Carlo Ginzburg: Spor – om historie og historisk metode, Museum Tusculanums Forlag, 1999, 272 s., 275 kr.

Carlo Ginzburg er for de fleste kendt som ophavsmanden til værket *Il formaggio e i vermi* (*Osten og ormene*) om mølleren Menocchio, der levede i omegnen af Friuli i midten af det 16. århundrede. Denne bog fra 1976 er oversat til 13 sprog – dog ikke dansk. Det er en skam. Museum Tusculanum råder nu bod på den danske efterladenhed med udgivelsen af tekstsamlingen *Spor – om historie og historisk metode*; et udvalg bestående af ti ret forskellige tekster, der er redigeret af Morten Thing og Gert Sørensen. Thing har skrevet forordet, der præsenterer Ginzburg fint – men egentlige overvejelser om kriterierne for udvælgelsen af teksterne i *Spor* finder man ingen af – ud over at vægten er lagt på det teoretiske og metodiske.

Helt centralt i samlingen står artiklen »Spor. Indicie-paradigmets rødder«, der vel er det nærmeste vi kommer på en – omend ikke mikrohistorisk, men så – ginzburgsk dagsorden. Ginzburg tager udgangspunkt i kunsthistorikeren Giovanni Morellis (1816-91) tilskrivningsmetode, der ved sin fremkomst i 1870'erne vakte opsigt, fordi den hvilede på helt andre principper end tidligere retningslinier for kunsthistoriske bedømmelser. Morelli byggede sin metode på nøje iagttagelser af ubetydelige detaljer i malerierne. Folder på fingrene, neglenes udseende, fødderne, hænderne og ørernes form. Det er i disse upåagtede detaljer man kan kende originalerne fra kopierne – ikke i de almindelige og iøjnefaldende kendetegn hos de forskellige malere; de himmelvendte øjne hos Peruginos personer, smilene hos Leonardo, osv. Samme fremgangsmåde findes i Conan Doyles historier om Sherlock Holmes. Sherlock Holmes opklarer mysterierne og fældet forbryderne ud fra detaljer og indicier, der synes umærkede af alle andre omkring ham – ikke mindst dr. Watson. Men også Sigmund Freud anvender en tolkningsmetode baseret på marginale data, der betragtes som afslørende spor. Freud beskriver med egne ord inspirationen fra Morelli: »Også psykoanalysen er vant til at fremdrage det hemmelige og skjulte ud fra de ubeagtede, de ikke påskønnede træk, ud fra betragtningens affald, dens refus« (s. 83). Med udgangspunkt i disse forlæg rekonstruerer Ginzburg et såkaldt indicie-paradigme, der har rødder helt tilbage til de arkaiske jægersamfund. Han fremdrager en række erkendelsesmæssige forandringstræk, der peger på en egentlig udkrystallisering af en »indiciel, divinatorisk eller semiotisk« videnskabsmodel.

Suppleres refleksionerne over denne fremgangsmåde med betragtningerne i artiklerne »At prøve beviset: Dommeren og historikeren« og »Mikrohistorie: To eller tre ting jeg ved om den« begynder konturerne af et historiesyn for alvor at gestalte sig. I disse tekster vender Ginzburg sig både mod hvad han kalder henholdsvis radikal skepticisme og naiv positivisme. Med ordvalg som »referentiel fejlslutning med en bismag af positivistisk naivitet«, og ved at betegne den litterære vending som »moderigtig«, lægger Ginzburg klar afstand til bestemte strømninger, men desværre uden at gå egentlig til bunds. Iøvrigt bruges termen »referentiel fejlslutning« både om positivistiske ræsonnementer og postmoderne læsninger. Således får ideen om »den referentielle fejlslutning« enten en altoverskyggende rækkevidde eller en hul klang afhængig af læserens overbevisninger. Men Ginzburgs argumentation rummer – trods uklarhederne – en interessant kerne. Hans ærinde er at påpege, hvordan den ekstreme skepticisme og den rigide positivisme i bund og grund tager udgangspunkt i den samme »simplistiske antagelse«; nemlig at forholdet mellem kilde og virkelighed kan tages for givet.

Ginzburg er vel hvad man kunne kalde en slags reflekteret anti-relativist. Han holder fast i et videnskabeligt ideal, hvor virkeligheden er repræsenterbar, selvom historikeren arbejder og bliver en konstruktion. Mikrohistorien er »baseret på en klar bevidsthed om, at alle faser som forskningen gennemløber, er konstruerede og ikke givne: identificeringen af objektet og dets relevans; udarbejdelsen af de kategorier, hvorigenem det skal analyseres; bevisførelsens kriterier; de stilistiske og narrative greb, gennem hvilke resultaterne skal formidles til læseren« (s. 211). Men at mikrohistorikeren er på det rene med det konstruktive moment i forskningen, fører ikke til skepticisme eller postmodernisme. Tværtimod. For Ginzburg har historien erkendelsesmæssig værdi.

Ginzburg læser tekster som tegn, dvs. at teksterne – eller sporene om man vil – behandles ud fra en semiotisk indfaldsvinkel. Men afkodningen af tegnene – læsningen af kilderne – hænger nøje sammen med hvad man kunne kalde den kulturelle bevisførelse eller henvisningen til virkelighedsprincippet: »Det moderigtige påbud om at studere virkeligheden som en tekst skal suppleres med bevidstheden om, at ingen tekst kan forstås uden referencer til ekstrapraksiske realiteter« (s. 172). Altså en utvetydig kommentar til eksempelvis Jacques Derridas teorem om, at der intet findes uden for teksten.

Tekstsamlingen indeholder også Ginzburgs efterhånden berygtede udfald mod den franske

religionshistoriker Georges Dumézil. Skudsmålet er Dumézils *Mythes et dieux des Germains* fra 1939, der ifølge Ginzburg rummer klare pro-nazistiske betragtninger. Ginzburg ønsker gennem Dumézils eksempel at anskueliggøre de berøringsflader, der i mellemkrigstiden fandtes mellem forskningen i – især – indoeuropæistikken og egentlig nazistisk propaganda. Denne kobling er på mange måder evident, men er ganske enkelt fejlagtig i forbindelse med Dumézil, og det er lidt uklart, hvilke motiver der ligger til grund for Ginzburgs angreb. Jeg skal ikke her gentage indlæggene i en omfattende debat, men blot nævne at Ginzburgs kritik i mine øjne bæres igennem på insinuationer og tvivlsomme ræsonnementer. Det klæder ham faktisk ikke – og artiklen står på sin vis i en grel modsætning til Ginzburgs ellers så fintfølende læsninger. For en ordens skyld skal det nævnes, at Didier Eribon med bogen *Faut-il brûler Dumézil?* (1992) ret så overbevisende har tilbagevist alle spekulationer om Dumézils nazistiske sympatier. Oven på artiklen om Dumézil er det en lise at vende bladet og gå igang med artiklen »Inkvisitoren som antropolog«, hvor Ginzburg er tilbage i sit rette element.

Flere af bogens tekster er egentlig ikke andet end skitser. Dette giver på den ene side et fint indblik i Ginzburgs arbejdsproces. På den anden side virker teksterne ind i mellem ufærdige og uforløste. Interessante betragtninger følges ikke til dørs og argumentationsrækkerne synes enten abrupte, påståelige eller overfladiske. Det er ikke helt til at gennemskue Ginzburgs dagorden med disse *bevidst* ufærdige tekster. Kender man ikke til andre af Ginzburgs værker, vil denne tekstsamling sikkert virke en smule forvirrende, men har man læst et par af hans bøger, kan *Spor* tjene som et diskuterende og perspektiverende supplement til forståelsen af Ginzburgs mikro-historiske univers.

Ginzburg er en lærd og belæst mand – ingen tvivl om det. Hans intellektuelle kontekstualiseringer og til tider imponerende overblik afspejler klassiske humanistiske dyder. Linien tilbage til Morelli er derfor mere end bare en koket reference. Morelli var en *connaissanceur* par excellence. En både følsom og rationel betragter drevet af sin intuition og en unik iagttagelsesstrategi. Og måske er det netop, hvad Ginzburg selv er; en *connaissanceur*. En kender, der med »*tæft, et sikkert blik og intuition*« (s. 110), følger sporene, og som Morelli udkaster sine tilskrivelser og tolkninger for læseren. Selvom sporene ind imellem er blinde, og selvom sporhundens snudeskaft af og til forvirres, og vi derfor lokkes i den gale retning (som i artiklen om Dumézil), så er det i det store hele altid pirrende at læse Ginzburg.

Ulrik Langen

Erik Nørr og Karl Peder Pedersen (red.): *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920*. Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i samarbejde med Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1998, 463 s., 275 kr.

Denne bog er noget andet og meget mere, end titlen lover. Den er intet mindre end en fornyelse af kildeudgivelsestraditionen og tillige et særdeles nyttigt opslagsværk. Bogen er blevet til som en udløber af diskussionen om betimeligheden af ressourceforbruget ved at udgive komplette kildeudgaver. I Kildeskriftselskabet førte det til ideen om mere selektive kildepublikationer, der skulle være nøgler til de meget store arkivsamlinger fra nyere tid, som det er umuligt at udgive på traditionel vis.

Den foreliggende udgivelse blev vedtaget i 1992, og er blevet til i samspil med det i 1991 påbegyndte projekt *Stat, Forvaltning og Samfund*, i hvis skriftserie bogen da også er udgivet som bd. 9. Bogens 9 forfattere har enten arbejdet inden for forvaltningsprojektet eller i Statens Arkiver, hvor der er en lang tradition for forskning i forvaltningshistorie. Der har i følge bogens indledning aldrig tidligere i Danmark været arbejdet i så stort omfang med forvaltningshistorie. Det har gjort udgivelsen af bogen mulig, og det mærkes i høj grad bag de mange vidende tekster.

Bogen omfatter 103 kildetyper, som alle beskrives efter et fast skema. Først defineres og beskrives kildetypen, herefter gengives et udvalgt eksempel (nogle gange flere eksempler) i transskription; eksemplerne kommenteres og forklares ligesom lovgrundlaget gennemgås. Herefter følger gode og hjælpsomme oversigter over kildetypens anvendelsesmuligheder i fremtidig forskning og over, i hvilke administrative sammenhænge man kan finde de pågældende kilder. Endelig følger en litteraturoversigt, som foruden litteratur, der omhandler selve kildetypen, også medtager fremstillinger, som har benyttet de pågældende kilder.

Der ligger en kæmpeindsats bag disse kildebeskrivelser og bag redigeringen, som har formået at gengive et så uensartet materiale i en så overskuelig form. Der er nemlig ofte tale om kilder, som har anvendt faste skemaer eller opstillinger, som det er meget vanskeligt at gengive på fornuftig måde i transskriberet form. Overskueligheden er tit forbedret ved gengivelse af dele af den originale kilde – i enkelte tilfælde erstattes en transskription af en fuld gengivelse af en let læselig kilde. De ledsagende oplysninger og kommentarer er korte og komprimerede, men alligevel med meget stort og godt indhold af in-

formationer. Der er helt tydeligt også tænkt på den forudsætningsløse kildebruger, som ofte får gode råd med på vejen, ja hist og her også små advarsler med hensyn til kildebrugen. Bogen bliver utvivlsomt med sin informationstæthed et meget nyttigt opslagsværk, hvilket støttes af et godt emneregister.

Også udvælgelsen af de enkelte eksempler har krævet stort arbejde; der er mange spændende og underholdende eksempler imellem. Eksemplerne er – for tilfredsstillende at kunne illustrere kildetypen – i sagens natur fyldige og gode, hvilket naturligvis kan rumme fare for en vis skuffelse hos den bruger, der i andre sammenhænge finder frem til tilsvarende, men mindre fyldige, kilder. Som nævnt ledsages eksemplerne ofte af gengivelser af de originale kilder, men herudover har der været lagt vægt på at finde supplerende billedmateriale, hvilket har resulteret i en række interessante illustrationer efter malede, fotografiske eller trykte forlæg.

Bogen er opdelt i 11 afsnit efter forvaltningsområder, hver med egen indledning. De første tre afsnit behandler centraladministrationen, hvor Margit Mogensen har taget sig af det generelle afsnit og folketællingerne, mens Karl-Erik Frandsen behandler jordebøger og matrikler. Herefter følger lokalforvaltningen med afsnit om amtsforvaltning (Karl Peder Pedersen), skatteforvaltning (Claus Rafner), toldforvaltning (Ole Degn), rets-, politi- og fængselsforvaltning (Grethe Ilsøe), kirkeforvaltning (Ole Degn), skoleforvaltning (Erik Nørr), fattigvæsen og socialforvaltning (Inge Bundsgaard og Erik Nørr) og endelig sundhedsforvaltning (Jørgen Mikkelsen).

Bogen dækker således bredt, men alligevel er en række områder, f.eks. militærforvaltningen og den specielle forvaltning på en række centraladministrative områder ikke medtaget; det skyldes bl.a., at bogen afspejler de områder, der er blevet undersøgt inden for *Stat, Forvaltning og Samfund*. I betragtning af den gevinst, som bogens udgivelse udgør, er det svært at være kritisk over for denne begrænsning – måske kunne disse områder en gang i fremtiden blive genstand for en tilsvarende udgivelse.

Inden for de enkelte afsnit er kildetyperne fra de forskellige administrative niveauer søgt repræsenteret. Generelle kildetyper som f.eks. journaler, kopibøger m.v., er medtaget under centraladministrationen, selv om de anvendes på alle forvaltningsniveauer. Udvalget af kildetyper er med enkelte undtagelser afgrænset til perioden 1750-1920; i forordet oplyses, at Kildeskriftselskabet har planer om at følge udgivelsen op med et bind for perioden før 1750 og et andet for tiden efter 1920 – det kan man kun ønske bliver til virkelighed. De valgte eksempler fordeler sig for bogen som helhed jævnt ud over bogens tidsperiode, men i visse af bogens afsnit

er udvalget mindre jævnt fordelt, hvilket kun til dels er forklarligt ud fra de pågældende emneområder. Geografisk er bogens udvalg afgrænset til kun at omfatte kildetyper inden for kongeriget, dvs. at forvaltningen i Slesvig ikke er medtaget og ej heller Norge (før 1814), Island, Grønland, Vestindien mv. Vigtigt er det at bemærke, at de særlige forvaltningsforhold i København kun i ringe grad er medtaget.

På *embeds vegne* er i alle henseender en tiltalende og solid bog, også i det ydre. Den er således vel skikket til fremover at blive brugt hyppigt som et godt opslagsværk med et utal af gode, præcise oplysninger. Den vil blive brugt flittigt på arkivernes læsesale og af de mange brugere af originalt kildemateriale. Og som i andre gode leksika kan man ikke lade være med at fortælle sig i de mange spændende kildeeksempler og tilhørende oplysninger.

Mogens Thøgersen

Henrik Horstbøll: Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840, Museum Tusculanums Forlag, 1999, 791 s., 450 kr.

Henrik Horstbøll har skrevet et stykke vidtfavnende dansk boghistorie. Det empiriske skelet for bogens konklusioner er omfattende optællinger af de bevarede bogtryk og sammenligninger heraf med bevarede boghandlerkataloger og andre kilder til bogudgivelser. Herigennem når han frem til det interessante resultat, at langt de fleste bogtitler, der er udgivet i Danmark formentlig er bevarede. Dette gælder også for de billige bøger i små formater, der typisk var beregnet for et bredere publikum. Derimod er det langt fra alle udgivelser eller oplag af de enkelte titler, der er bevarede. Vi har altså de titler, der blev udbudt til salg, men en mere usikker viden om de enkelte titlers udbredelse.

Henrik Horstbøll tegner bredt hele bogmarkedets konturer. Det indeholder også mange latinske og tyske udgivelser og dyre lærde værker. Men hans hovedærinde er en analyse af de bøger, der var beregnede for menigmand, dvs. de billige bøger i små formater. Han analyserer deres indhold fra de allerførste udgivelser og frem til 1840, hvor mediet ændrede karakter, først og fremmest fordi papiret blev radikalt billigere.

Horstbøll benytter en ganske kompliceret flerdimensional metode til at karakterisere indholdet. Tre nøgletemaer er vigtige i indholdsbeskrivelsen. Det er kosmos: dvs. forestillingen om verdens metafysiske sammenhæng, hvad enten denne er religiøs, astrologisk eller af anden art. Topos: Den stedlige placering af hændelsen og tegningen af Jordens geografiske univers. Kro-

nos: Den tidsmæssige placering hvad enten det er i den cykliske årstid eller i den danske historiske tid eller i Verdens tid, hvor Kristi fødsel og dommedag er centrale.

Henrik Horstbøll grupperer de folkelige udgivelser i 5 emnekredse: De aktuelle flyveblade, den religiøse læsning, historier eller romaner, danmarks- og verdenshistorie samt almanakker og andre vejledninger i husholdningen. Der kan ses en række udviklinger i indholdet af titlerne i emnekredsene, men det viser sig også, at en ganske stor del af de allertidligst udgivne historier genoptrykkes løbende helt frem til 1800-tallet, således at der er en bemærkelsesværdig kontinuitet i de folkelige læsetilbud gennem den 300 år lange undersøgelsesperiode.

I den store kreds af religiøse skrifter handler forbavsende mange om døden, eller rettere om hvordan et kristent menneske rettelig bør forberede sig i de sidste dage og timer af sit liv. Disse skrifter havde en tematisk sammenhæng med de mange trykte ligprædikener. Skrifterne om forberedelse til døden kulminerede i 1500-tallet, men var fortsat hyppige i 1600- og 1700-tallene. Indholdet skifter dog karakter fra det konkret handlingsforeskrivende til trøsteord til den døende og forsikringer om sjælens udødelighed.

De små historier, der senere bliver til roman-genren, gennemgår også en interessant udvikling. En række klassikere introduceres allerede i 1500-tallet og genudgives helt frem til 1800-tallet. Henrik Horstbøll polemiserer mod den folkekulturelle tradition, der har villet se historierne som oprindelige nationale folkefortællinger. De fleste historier er af udenlandsk oprindelse. Et yndet tema i de første historier er djævlerier og guddommeligt indgriben. I 1700-tallet overtager det fremmede det overnaturliges plads, og den dominerende genre bliver robinsonaderne, hvor hovedpersonen oplever besyndeligheder i eksotiske lande. Her blandes virkelighed og fantasi ofte frit.

Danmarkshistorierne eller rettere kongekrønikerne er en anden populær emnekreds. Horstbøll viser, at selv om der udgives flere titler fra 1500-tallets rimkrønike op til 1700-tallet, så er indholdet forbavsende ens. De består alle af korte kongeportrætter, der indrammer den historiske tid. Den centrale konge i alle fortællingerne er Frode Fredegod, hvis gode regering opstilles som ideal.

Almanakkerne var sammen med salmebøgerne de mest udbredte udgivelser. De var oprindelig rigt garnerede med varsler og spådomme, men her greb statsmagten ind i 1600-tallet og forbød den slags djævlerier. 1700-tallets statskontrollerede almanakker domineredes i stedet af praktiske råd til landmanden, lægeråd osv.

De omfattende indledende kapitler indeholder bl.a. en gennemgang af bogtrykkerkunstens historie, og den betydning bogtrykket er blevet

tillagt for oplysning og demokrati. Her analyseres fejringen i Europa af de fem hundredeårsjubiler siden bogtrykkets opfindelse i 1440. Også den historiske udvikling af opfattelsen af det folkelige bogtryk analyseres grundigt fra det tidlige 1800-tals romantiske læsning af folkebøgerne som oprindelig folkekultur til dekonstruktionen af folkebøgernes udsagnskraft fra 1960'erne.

Henrik Horstbøll understreger på den baggrund, at han ikke beskriver folkets læsning og kultur. Han undersøger ikke, om og hvordan udgivelserne blev brugt i Danmark. I stedet kalder han sin analyse for et stykke kommunikationshistorie, dvs. en beskrivelse af de læsetilbud, der var til rådighed for den brede befolkning. Det er i den nøje vurderede og kritiserede disputats-sammenhæng en klog begrænsning, men den gør selvfølgelig konklusionerne lidt mere tamme.

Med *Menigmands medie* har kulturhistorikerne fået en meget kompetent kortlægning og indholdsbestemmelse af det danske bogmarked, som vil muliggøre en langt bedre brug af bøger som kilde i deres analysearbejde. Det er nok – udenfor de specifikt boghistorisk interesseredes kreds – mest som baggrundslitteratur, at bogen vil vinde udbredelse. Henrik Horstbølls kombination af kvantitativ og kvalitativ kortlægning og hans forkærlighed for det flerdimensionale giver en kompliceret fremstilling, som gør den noget vanskeligt at læse.

Tyge Krogh

Bert Kelm: Rømø – et vesterhavspræget samfund 1, Erhverv og bolig. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 78, Aabenraa, 1999, 286 s., 268 kr.

Der er gennem årene skrevet meget om Rømø. Den lille særprægede vadehavsø, dens befolkning og erhverv samt øboernes færden ude omkring på verdenshavene er blevet grundigt belyst i fortid og nutid på tysk og dansk i adskillige bøger og utallige artikler. Nu føjer Bert Kelm nye synspunkter og nyt kildemateriale til med sin bog *Rømø – et vesterhavspræget samfund*.

Kelm, der om vinteren er bosat i Hamburg, har gennem mange år opholdt sig i sin bolig på Rømø om sommeren og sideløbende studeret øen og dens samfund. På baggrund af et indgående arkivstudie i ind- og udland har han samlet et omfattende kildemateriale, som danner baggrund for en fremlæggelse af studierne i to bind, hvoraf det første bind nu foreligger.

Formålet med udgivelsen har været »at offentliggøre en systematisk samling og gengivelse af alle oplysninger, der findes om øens gamle

huse og deres beboere – et kildeværk og en registrant, hvor første bind udgør rammen for registranten, som følger i andet bind. Forfatteren nøjes imidlertid ikke med at kortlægge de mange kilder; han søger også at tolke en række sammenhænge til belysning af den historiske udvikling set i lyset af øens økonomiske, sociale, ejendoms- og erhvervsmæssige forhold.

Bogen er bygget op over 11 kapitler, der hver især er af varierende omfang, men som tilsammen giver et godt indblik i det omfattende kildestof og den store berøringsflade, som Rømø og dens befolkning til alle tider har haft til omverdenen. De første tre kapitler er viet Rømons geografi og geologi, øens forskellige besiddere gennem tiden samt befolkningen og dens uddannelse. Vi får beskrevet den lille klitø tilblivelse og præsenteret de mange forskellige kort over øen, hvoraf; især navnestoffet og geografiske forhold – beliggenhed, bebyggelser, ejendomme og steder – udgør en primær kildeværdi frem for kortenes nøjagtighed. Trods de mange smukke rømkort, som på flere måder udgør vigtige kilder, er det dog først med Videnskabernes Selskabs konceptkort (1796), vi får et nøjagtigt overblik over øens gårde og kådnersteder (huse med og uden jord) samt deres beliggenhed. Fremhæves bør også geografen E. Moritz' detaljerede og ret enestående kort fra 1908, der bygger på det første målebordsblad (tysk), hvortil Moritz har tilføjet et utal af lokale stednavne og geografiske angivelser.

De ældste vidnesbyrd om øen stammer fra *Kong Valdemars Jordebog* 1213. Kelm redegør for såvel de verdslige ejeres tilhørsforhold som for kirkens ejendom. I begyndelsen er der få og spredte kilder at bygge på, men fra senmiddelalderen og efter reformationen bliver kilderne rigere og mere fyldige. Allerede fra ca. 1300 bliver Rømø en del af det sønderjyske hertugdømme. Fra først i 1400-årene og 460 år frem til afståelsen af Sønderjylland efter krigen i 1864 var øen i retslig og administrativ henseende delt i hhv. en kongerigsk (hele Sønderland) og en hertugelig del (det meste af Nørreland), hvilket besværliggør forskningen. For at gøre det endnu mere indviklet, bestod bebyggelserne i øens nordlige del både af kongerigske og hertugelige ejendomme, der lå ind imellem hinanden. På baggrund af kilderne og ud fra eget skøn bringes en række oversigter over gårdenes sandsynlige tilhørsforhold, forholdet mellem bygnings- og befolkningstal samt over befolkningens aldersstruktur.

I fire kapitler behandles Rømons erhvervsstruktur og næringsveje samt de økonomiske forhold frem til 1800. Om øens første beboere vides ikke meget med sikkerhed. De baserer tidligt deres næringsgrundlag på klitøens sparsomme resursegrundlag i kombination med fiskeri, vadehavssejlad og deltagelse i ribehandelen.

Med sin strategiske beliggenhed ved Listerdyb, udgjorde Rømø Ribes ladeplads og vinterhavn for byens handelsflåde, hvori rømoerne også havde økonomisk andel, foruden at de i stort omfang bemandede skibene. Under svenskekrigen 1643 blev næsten alle skibe afbrændte, herunder også øens egne skibe, og fra det tidspunkt vendte øens økonomiske og erhvervsmæssige situation. Fra anden halvdel af 1600-tallet indledes den periode, som betegnes grønlandsfarten, hvorunder øens søfolk involverede sig i hvalfangst, senere sælhundefangst, på hollandske og hanseatiske skibe i det nordlige Ishav. Det er fra den periode, Rømø er kendt for sine mange kommandører (kaptajner), der bringer økonomisk velstand til øen. I slutningen af 1700-tallet, hvor hvalfangsten aftog, slog rømoerne sig på den såkaldte islandsfart – fragtsejlad og fangst af torsk ved Island med udgangspunkt i bl.a. Det Islandske Kompagni i København. Men sejlad med skibe, der var bemandede med rømø-søfolk, foregik også fra mange andre havne på vadehavskysten og danske havnebyer. I 1800-tallets slutning gik udviklingen i retning af sejlskibenes afvikling og stigende dampskibsfart. Søfolkene tog hyre i fremmede havne, og nåede nu derfor sjældent hjem til Rømø som i sejlskibenes mere sæsonprægede tid. Med sejlskibenes tilbagegang forsvandt også den særlige ekspertise, rømoerne besad som søfolk. I takt hermed fulgte afvandringen fra øen, og først da begyndte man at opprioritere landbruget.

Kelm fremhæver øens landbrug tilbage fra tiden før sandflugtens gentagne hærgen i 1600- og 1700-tallet greb ødelæggende ind. Ødelæggelserne gik især ud over det sandede Sønderland, hvor bebyggelser af huse med eller uden jord og mindre kådnersteder i stigende omfang bredte sig fra midten af 1600-tallet. Modsat fandtes på Nørreland store gårde med relativ større og mere frugtbare jordtilliggende, bl.a. på grund af Juvremarsken.

Rømons landbrug i ældre tid skal imidlertid frem til slutningen af 1800-tallet næppe vurderes på linje med traditionelt jordbrug, som det blev drevet inde på fastlandet. Det skal overvejes i lyset af en efterhånden stigende og økonomisk indbringende stuedrift, der foregik i et nøje samspil med fastlandets geestbønder. Agerbruget fungerede for de fleste mest som et supplement til andre »næringskilder«, og gav på intet tidspunkt et reelt overskud, ja man måtte endog importere såsæd og brødkorn. Landbrug var af sekundær økonomisk betydning i forhold til den indtjening, der kom fra søfarten, hvorfor det fortrinsvis skal ses i relation til beboernes udbredte selvforsyningsøkonomi. Her indgik det som et vigtigt og nødvendigt led i det enkelte husholds næringskombination, hvis sammensætning – der ofte bestod af mange facetter – var størst for de laveste sociale grupper. For øens

gårde – det være sig de store kommandørgårde, kådnersteder og huse med eller uden jord (blot en lille kålkave) – var søfarten og den »havvendte økonomi« den væsentligste økonomiske kilde til opretholdelse af befolkningens dagligdag. Et egentlig økonomisk overskud baseret på jorden forekom kun for salg fra kvægavl.

Bogens sidste 5 kapitler er viet Rømhøjs bebyggelse, bygninger og boligindretning, navneskik og arvedeling samt definitioner af de forskellige ejendomme. Hertil kommer et afsluttende kapitel om kilder til ejendomshistorien. Kelm gennemgår rømhøjs grundplan, byggestil og arkitektur, dets indretning og bohæve; vi finder her en boligindretning og -kultur som er speciel på grund af århundreders søværts forbindelser til en større omverden.

Kelms bog udviser på én gang bredde og detaljer, som nogle steder i forløbet kan være svær at sammenfatte til et større overblik. Der optræder mange overskuelige tabeller og diagrammer over beregninger af øens befolkning, antal gårde og huse, økonomiske forhold og indtjening. Ikke alle tal er angivet med lige stor sikkerhed. Flere steder er vi på »formodningens grund«, og der optræder adskillige dristige skøn og antagelser. Dette bevirker, at flere af bogens mere sammenfattende resultater nok i nogen grad bør tages med et vist forbehold, hvilket forfatteren da også gentagne gange gør opmærksom på.

Bogens styrke ligger i det omfattende og forskelligartede kildemateriale, som Kelm har samlet og fremlagt. Fremhæves bør også de mange fortræffelige billeder, kort og tegninger, der underbygger teksten som en vigtig kilde. Bogen bliver således et nyttigt værktøj for den, der fremover vil forske videre i den særprægede vadehavsøes historie, dens specielle bygnings- og boligkultur samt øens befolkning gennem historien.

Gunnar Solvang

Esther Petersen: Sygeplejesagens pioner. Henny Tscherning 1853-1932. Dansk Sygeplejeråd, 1998, 104 s., 155 kr.

I 1999 fejrede Dansk Sygeplejeråd sit 100-års jubilæum. Samme år stemte sygeplejerskerne nej til deres ny overenskomst, og gik i strejke. Til deres store frustration blev overenskomstforslaget en uge senere ophøjet til lov. Senere på året kom det frem i pressen, at nogle amter havde »følt sig tvunget« til at give en bonus til sygeplejersker for at få besat stillinger på visse afdelinger. Som modydelse skulle sygeplejerskerne forpligte sig til at blive på den pågældende afdeling i mindst et halvt år.

Jubilæumsårets begivenheder ville utvivlsomt have forbavset Henny Tscherning, der var Dansk Sygeplejeråds første formand og emnet for denne bog. Beretningen om hendes vej til professionen og den faglige topstilling dokumenterer tydeligt, at der løber meget vand i stranden på 100 år. Gennem tre afsnit beskriver Esther Petersen Henny Tschernings liv og værk. Hendes barndom og ungdom blev tilbragt i det københavnske borgerskab. Hun var den ældste af 10 søskende i en embedsmandsfamilie og fik som 17-årig ansvaret for husholdningen. Der lærte hun organisering. I en alder af 25 blev hun optaget som elev på Kommunehospitalet i 1878. Hendes motiver til at søge et erhverv er ikke beskrevet, men måske havde hun opgivet at blive gift. Det lå ikke lige for, at piger af hendes klasse søgte uddannelse. I bogens anden del beskrives hendes tid som elev og udlært. Hun var på studierejser til Nightingskolen i London samt til hospitaler i Berlin og Edinburgh. Hjemme igen forsøgte hun at overføre noget af alt det, hun havde set og lært til danske forhold, men måtte erfare, at det ikke var let at reformere sundhedsvæsenet, domineret som det var af lægerne, der vidste bedst og som selvfølgelig alle var mænd. Denne del af hendes liv endte med, at hun som i lægeromanerne blev gift med lægen, opgav sit erhverv og fik fire børn. Her ville en almindelig kvindehistorie fra denne tid ende, men nu begyndte Henny Tschernings tredje livsfase.

I 1899 blev hun opfordret til at stille op til posten som formand for det nystiftede Dansk Sygeplejeråd. Som hjemmegående havde hun været aktiv på det teoretiske sygeplejeområde, så hun blev ikke trukket frem fra glemslen, men det var en intern strid om hvem, der skulle være formand, der bragte hende frem som kompromiskandidat. Hun påtog sig opgaven, som nærmest blev en livsopgave, idet hun forblev formand gennem 27 år. På det private område forlod Henny Tscherning mand og børn i 1906 og blev skilt. Hvis jeg læser rigtig mellem linierne, så var det manden, der var årsag til bruddet og ikke hendes faglige arbejde. Hun arbejdede ulønnet til 1920 og døde i 1932.

Kapitlerne om initiativerne til organisering af sygeplejerskerne og de møder, der skulle til før dette blev en realitet, viser som i mange andre tilfælde de vanskeligheder kvinder havde med sig selv og hinanden i spørgsmål om faglighed og organisering. De mange stridigheder er underholdende læsning, der bidrager til billedet af kvinder på arbejdsmarkedet. Henny Tscherning var en af de kvinder, der fandt sin sag og blev ét med den.

Karen Hjorth

Torben W. Smith: Vi vil rejse nye huse. Statshusmandsloven af 1899, Landbohistorisk Selskab, 1999, 116 s., 128 kr.

I anledning af 100-års jubilæet for statshusmandslovens vedtagelse har Landbohistorisk Selskab taget det prisværdige initiativ at udgive Torben W. Smiths afhandling om emnet, oprindeligt udarbejdet som universitetsspeciale i 1971. Bogen omhandler indgående baggrunden for og forløbet af forhandlingerne i Rigsdagen samt lovens praktiske udførelse i årene frem til 1902. Endvidere gennemgås mere kortfattet debatten om lovens revision i årene 1904-1921.

Husmandsproblemet stod centralt i 1890'erne, hvor landøkonomiske hensyn om fastholdelse af arbejdskraften forenedes med socialpolitiske tiltag over for en udsat samfundsgruppe. Det store spørgsmål var dog, om man med loven om tilvejebringelse af jordlodder til landarbejdere skulle hjælpe dem så meget, at de reelt blev husmænd, som kredse inden for Venstrereformpartiet ønskede, eller om man netop skulle sætte grænsen for jord så tilpas lavt, at landarbejderne fortsat i betydeligt omfang blev nødt til at tjene til livets opretholdelse ved at arbejde for andre, på de store og mellemstore brug.

At det sidste var det gængse synspunkt fremgår klart af landbokommissionens betænkning, som forelå i 1896. Her tales der om »at sikre en god og pålidelig arbejdskraft til landbruget«. De følgende års debat i Rigsdagen afspejler tydeligt skillet mellem det bondedominerede Folketing, om end der var adskillige nuancer i billedet, og det godsejerdominerede Landsting. De største stridsemner var egenkapitalens størrelse, jordloddernes størrelse og ejendomsværdien. Den overordnede landpolitiske kamp var stærkt medvirkende til at debatten trak ud i flere år, men valgmoden (flertalsvalg i enkeltmandskredse) var også med til at mange forskellige, regionalt betingede, synspunkter kom frem. Omvendt tilsagde samfundsudviklingen – og frykten for socialismen – at der måtte findes en kompromisløsning, og efter valget i 1898, hvor Venstrereformpartiet vandt pænt frem, lykkedes det landbrugsminister Alfred Hage (H) at tilvejebringe det forlig, der også blev lovens indhold fra 1. oktober 1899.

Ifølge statshusmandsloven skulle ansøgerne selv stille med 1/10 af låneværdien, arealet skulle være mellem 3 og 5 tdr. land, renten skulle være 3% med en afdragsfri periode på 5 år. Men var disse krav realistiske? Derom havde der været mange meninger undervejs, og Torben W. Smiths undersøgelse giver svarene frem til og med 1902. I de første år oprettedes i alt 456 husmandsbrug, heraf lå de 70% i Jylland. Det var langt færre end forventet, og den geografiske spredning var stor især pga. jordpriserne. Til

gengæld var hovedparten af husejerne i besiddelse af en egenkapital på mellem 600 og 1000 kr., altså væsentlig mere end forudset, idet tanken var at tilgodese uformuende landarbejdere. Den typiske ansøger var i slutningen af 30'erne og gift. Da de samtidig skulle have mindst 5 års forudgående beskæftigelse ved landbruget er det forventeligt, at den første generation af statshusejere udviste en høj grad af stabilitet både som brugere og som skyldnere til statskassen. Den gennemsnitlige »levetid« for de første ægtepar var 21 år, og mere end hvert 4. brug var efter 30 år stadig i den samme families besiddelse. Frygten for at statskassen ville lide tab, som især højrepolitikere havde fremført, blev grundigt gjort til skamme. Frem til 1930 var mere end 90% af ejerne i stand til fuldt tilfredsstillende at klare afdrags- og renteydelser. I nogle få tilfælde gennemførtes tvangsauktioner uden tab for statskassen, og kun i 4 tilfælde led staten direkte tab på nogle få tusinde kroner, hvilket skal ses i forhold til den samlede lånesum på ca. 1,5 mio. kr. I øvrigt blev en del lån indfriet efter relativt få år af mange forskellige grunde, ikke mindst i perioder med gode priser på landbrugsprodukter.

Når statshusmandsfamilierne klarede sig pænt, var det dog ikke pga. brugsstørrelsen. Tværtimod var det for hovedpartens vedkommende (i 1905: 88%, i 1911: 71%) nødvendigt at tage arbejde for andre i betydeligt omfang, i 1905: 133 dage i gennemsnit, i 1911: 97 dage. Bag disse tal gemmer sig en del udsving på +/- 15 dage, afhængigt af brugets størrelse og beliggenhed. Tallene stemmer ikke helt med Danmarks Statistiks undersøgelse fra 1912 (*Stat. Medd.* 4.39.6), om end tendensen er den samme, men de dokumenterer dog at loven om tilvejebringelse af jordlodder til landarbejdere også kan fortolkes som loven om tilvejebringelse af landarbejdere for jordrotter, som allerede samtidige kritikere hævdede; men tallene fortæller også, at denne afhængighed med årene blev mindre. Den forbedrede økonomi underbygges af opgørelser over besætningernes størrelse. Alleerede i 1900 havde statsbrugene knap 2 køer i gennemsnit, i 1911 var tallet knap 3. Mens 2/3 af brugene var uden hestetrækraft i 1905 var billedet i 1911 omvendt. Halvdelen havde 1 hest, mens 19% havde 2. Udviklingen for ungkreaturer og svin viser samme tendens. I 1911 var der 5-6 svin pr. brug.

Torben W. Smiths oprindelige undersøgelse stopper som nævnt allerede i 1902. Det fremlagte materiale om pionérgenerationen af statshusmænd er yderst interessant læsning, og man kunne derfor i forbindelse med jubilæet have ønsket sig en videreførelse af emnet frem i tid, f.eks. til 1921. Med det politiske systemskifte i 1901, dannelsen af Det radikale Venstre i 1905 samt ikke mindst de mange husmandsforenin-

ger stod det nemlig hurtigt klart, at der med statshusmandsloven kun var taget det første skridt. Både landøkonomisk og politisk var der lagt op til både en videreførelse og -udvikling af husmandsbruget som begreb. Fra 1909 var sigtet det selv bærende familiebrug, og rammerne blev i nogen grad – og under skyldigt hensyn til Landstinget – ændret i overensstemmelse hermed. Først med lovrevisionen i 1921 kan man dog hævde, at der var skabt grundlag for reelt selvstændige husmandsbrug. Det skete under en venstre regering med Th. Madsen-Mygdal som landbrugsminister og givetvis i ideologisk konkurrence med jordlovene fra 1919, der bl.a. opererede med jordrentebrug af georgistisk tilsnit, af kritikere benævnt statsfæste.

Bogen slutter med gengivelse af nogle vurderinger af (stats)husmandsbruget som økonomisk produktionsenhed, som social advancementsmulighed med de mentalitetsændringer dette medfører, når lønmodtageren bliver selvstændig. Kulturgeografisk har husmandsbrugets epoke interesse derved, at mange af bygningerne endnu eksisterer, om end deres udseende og funktioner ofte er ændret væsentligt. Som landbrug er husmandsbrugets dage imidlertid talte.

Torben Hansgaard

Troels Rasmussen og Lene Wul: Flygtning 38. Baggrunden og rammerne for de sudetertyske flygtninges ophold i Danmark 1938-45. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1999, 243 s., 195 kr.

I marts måned 1938 måtte udenrigsminister Peder Munch overfor den tyske gesandt Cecil von Renthe-Fink forklare, at den danske regerings støtte til de forskellige private hjælpekomiteer for eksilerede personer fra Tyskland ikke modarbejdede tyske interesser og ikke var en provokation overfor Det tredje Rige. Et halvt år senere besatte Hitlers tropper Böhmen og Mæhren. Dermed blev flygtende sudetertyskere pludselig en realitet – også i lille Danmark.

Det er udgangspunktet for en undersøgelse, som oprindeligt startede med specialeskrivning for de to forfattere på historiestudiet ved Odense Universitet i 1994. Studierne blev heldigvis fortsat og kan placeres indenfor den danske gren af den såkaldte eksilforskning, hvor især Hans Uwe Petersens mangeårige indsats er kendt af mange. Troels Rasmussens og Lene Wuls studier af den sudetertyske flygtningeaktion er gået i flere retninger, således at grundlaget for en helhedsopfattelse efterhånden er etableret og Troels Rasmussen har redigeret og bearbejdet studieresultaterne til syntesens form. Resulta-

tet er i nærværende bog blevet en redelig gennemgang af det omtalte forhold fra forhistorie og frem til efterkrigstiden. Kildegrundlaget omfatter først og fremmest indberetningerne fra danske repræsentationer i udlandet i Udenrigsministeriets arkiv, udlændingesager i Rigspolitichefens arkiv, indfødsretssager i Indenrigsministeriets arkiv samt Matteotti-komiteéns arkiv. Sidstnævnte komité var integreret i den socialdemokratiske arbejderbevægelse og opkaldt efter den italienske socialist, som i 1926 myrdedes af fascister. Forfatterne har desuden inddraget de såkaldte emigrantsager i Statsadvokaten for Særlige Anliggenders arkiv fra de første år under besættelsestiden. Endelig er svensk og tysk kildemateriale konsulteret. Der er således tale om en solid kildemæssig undersøgelse.

Tæt ved halvdelen af bogens sider er brugt til at beskrive baggrunden for sudetertyskernes ophold i Danmark samt vejen herop. Det er en helt rigtig vægtning, for det er i Socialdemokratiets, regeringens og myndighedernes håndtering af sagen, det egentligt interessante ligger. Forfatterne kalder konsekvent de pågældende sudetertyskere for flygtninge. Samtiden var mere splittet. Man får det indtryk, at befolkning, politikere og myndigheder vaklede mellem at kalde de pågældende mennesker for »tyske emigranter« og flygtninge. Det var her spændingsfeltet lå. Forfatterne påpeger, at vi ikke i dag forstår situationen for de landflygtige mennesker og deres behandling i Danmark, hvis ikke vi bl.a. medtænker tidens meget restriktive fremmedpolitik (s. 158). Sagen er vel den, at udlændinge i Danmark ifølge den gældende lov kun kunne være enten turister eller arbejdsindvandrere, og for de sidstnævnte var der siden tillæg af 1926 til fremmedloven lagt meget snævre grænser. Politimestrene skulle overvåge, at fremmede kun indvandrede til fag uden arbejdsløshed og områder af landet uden bolig mangel. I mellemkrigstiden samt i øvrigt et stykke tid efter 2. verdenskrig betød sådanne bestemmelser i realiteten et indvandrerstop. Noget flygtningebegreb fandtes ikke juridisk, det var knapt nok skabt politisk og kun under overvejelse teoretisk i 1938, da det sudetertyske problem blev nærværende.

Først med FN-deklarationen om menneskerettigheder i 1948 fik det internationale samfund – herunder Danmark – et grundlag at definere flygtninge ud fra. 10 år før var der mere åbenlyst tale om en politisk vurdering. Her er det tilsyneladende lykkedes for forfatterne at gøre et scoop. Det forekommer med den foreliggende undersøgelse godtgjort, at der fra dansk side blev tale om en håndsrekning fra socialdemokrater i Danmark til flygtede tysktalende socialdemokrater i Tjekkoslovakiet. Kernepunktet i argumentationen er den socialdemokratiske flygtningekomiteés – Matteotti-komiteéns – mere

eller mindre direkte indblanding gennem initiativ til den danske regerings engagement i sagen og ikke mindst i udvælgelsen af de flygtninge, som kom til Danmark. Ved nærmere eftertanke er det måske ikke så overraskende eller mærkværdigt, at den danske Matteotti-komité – som var stiftet i 1933 – benyttede sig af de muligheder, som bød sig. Hans Hedtoft-Hansen var en af de drivende kræfter i komitéen og forbindelsen til arbejderbevægelsen i øvrigt og regeringens socialdemokratiske ministre – ikke mindst justitsminister K.K. Steincke – var tætte. Derfor var det ikke så svært for Matteotti-komitéens sekretær – Richard Hansen – at komme med i delegationen til Prag og sørge for hurtig kontakt til det sudetertyske socialdemokrati, som man derefter samarbejdede med mht. udvælgelsen af flygtninge til Danmark. Og derfor var det ikke så svært for K.K. Steincke at forsvare sagen i Rigsdagen, da han i sin redegørelse om aktionen bl.a. fortalte, at der hovedsageligt var tale om midaldrende arbejdere, nogle af dem jøder men ingen »kommunistiske Provokatører eller uheldige Personer«.

Spørgsmålet er imidlertid, om ikke forfatterne her lader sig forføre af et forud for analysen fastlagt resultat. Det kan jo være, at Richard Hansen deltog, fordi han med sin egen tyske socialdemokratiske baggrund forventedes at have let ved at skabe den fornødne kontakt. Man kan jo lægge vægten på den tysk kulturelle baggrund eller den socialdemokratiske baggrund, som man nu har lyst. Det gjorde Steincke og det gjorde de danske borgerlige partiers medlemmer af finansudvalget, som stillede spørgsmål til Matteotti-komitéens medvirken. Forfatterne mener, at det var fordi de borgerlige partier ikke ønskede »at puste til ilden«, at de undlod at stemme (s. 65). Nuvel, men hvilken ild? De borgerlige politikere vidste, at deres stemmenedlæggelse ingen praktisk betydning ville få, men blot betød at de ikke tog politisk ansvar for sagen. Det var vel det samme som at markere, at de borgerlige accepterede tingenes tilstand, at de ikke kunne ændre noget, men at de ikke ville lægge navn til noget, de mente var et socialdemokratisk projekt. Andet og mere var der vel ikke i det. Det kan formodentlig tolkes som forfatterne gør, når de konkluderer, at justitsministeren førte Finansudvalget bag lyset med sine svar, men de refererede svar synes nu heller ikke at være helt forkerte. Snarere overdrev og underdrev Steincke efter behov i sagen og når han sagde i både Rigsdagen og Finansudvalget, at Matteotti-komitéen ikke ville blive involveret i det praktiske arbejde med flygtningene efter ankomsten til Danmark, så kunne det jo være en hensigt og ikke nødvendigvis et politisk løfte. Man skal altså alt i alt nok være forsigtig med at konkludere for firkantet omkring Socialdemokratiets deltagelse i aktionen. Dermed ikke

sagt, at det skulle være forkert, når forfatterne analyserer sig frem til, at hele aktionen var dybt præget af Socialdemokratiet. Det er nok hævet over enhver tvivl, men arbejderbevægelsen var også stærkere end nogensinde før eller siden og det ville faktisk have været underligt, hvis ikke aktionen var præget af det. Forfatterne viser jo selv en helt tilsvarende udvikling i Sverige i denne sag (s. 82-83). Socialdemokraterne så sig selv som det eneste værn mod nazisme og fascisme. Derfor var kampen mod nazisme og fascisme helt integreret med indsatsen for socialistiske flygtninge. I Danmark var det af samme grund helt naturligt, at det var Hans Hedtoft-Hansen, som på mange måder netop var personificeringen af begge indsatser. Det er synd, at den ellers velskrevne analyse og fremstilling af flygtningeaktionens forhistorie skal styres af jagt på sensationer i en skov uden overraskelser.

Det blev til 163 sudetertyske flygtninge, som kom til Danmark i 1938-1939. Da den danske regering afviste at modtage flere flygtninge, var man ikke alene om denne holdning. De nordiske lande stod sammen om det negative svar til Folkeforbundets højkommissær, som siden januar 1939 havde overtaget ansvaret for alle sudetertyske flygtninge. Fra regeringens side mente man, at man havde gjort hvad man magtede også under hensynet til den kritik, man havde været udsat for. Det var et tak for sidst til oppositionen, men også en holdning funderet i en udbredt opfattelse af situationen i samtiden. Forfatterne har uden tvivl ret, når de skriver, at »den skepsis, som den danske regering generelt nærmede ved at modtage nazismens ofre, bundede dog også i økonomisk smålighed samt en god portion fremmedfrygt. En frygt, som i øvrigt blev delt af hovedparten af de europæiske demokrati-er« (s. 83).

Af de 163 sudetertyske flygtninge emigrerede 64 allerede i sommeren 1939 til Canada. En del af de øvrige flygtede til Sverige den 9. april 1940 eller i dagene umiddelbart herefter. En mindre gruppe ventede med at flygte til Sverige til efteråret 1943. Ved befrielsen opholdt der sig 79 af de »danske« sudetertyske flygtninge i Sverige. Af dem vendte 54 tilbage til Danmark og inden udgangen af 1959 var 48 af disse meddelt dansk indfødsret.

Der var altså ikke tale om nogen stor aktion, og det blev ikke så mange mennesker, som fandt deres varige opholdssted her i landet. Omstændighederne gjorde Canada og Sverige til alternativer. I lyset af aktionens lidenhed er det netop interessant, at det blev en indsats, som gav anledning til relativ megen omtale og stillingtagen for og imod i Danmark. Sudetertyskerne i Danmark er først og fremmest interessante, fordi opfattelsen og behandlingen af dem blev så anderledes i 1938-1940, end den blev de østpreussiske tyskere til del efter befrielsen i maj 1945.

Den danske stat var absolut den, der kom til at bære hovedudgifterne med den sudetertyske flygtningeaktion. Staten havde fra første færd, som forudsætning for overhovedet at gå ind i aktionen, at de sudetertyske flygtninge skulle rejse videre til oversøiske lande. Også denne holdning delte den danske stat med de fleste andre europæiske stater. I betragtning af, at man egentlig blot regnede med et midlertidigt ophold i Danmark for flygtningene, kan myndighedernes holdninger – som de er spejlet i handlinger overfor flygtningene – med rimelighed tolkes endog endnu hårdere, end forfatterne i denne bog har gjort det.

Forfatterne har valgt at følge flygtningene i Danmark gennem en beskrivelse af deres forhold set udefra. Det bliver næsten et perspektiv oppefra, hvilket er synd for fremstillingen. Lige meget, hvor flittigt forfatterne tæller på de 163 flygtninges forhold og fortæller om, hvor mange der gjorde det ene og det andet, lige lidt kan deres situation opleves som nærværende. Og der vil hele tiden være områder, hvor forfatterne kunne have talt videre. Hvordan gik det f.eks. for de sudetertyske børn, som kom i den katolske skole i Odense? (s. 124). Er det overhovedet rimeligt med statistisk metode på nationalt niveau, når grundlaget er så lille et antal skæbner som 163? Det kunne formodentlig have været givende, hvis forfatterne havde ladet en grundig fremstilling af enkeltskæbner indgå med meget større vægt og i mere fremtrædende form. Det forekommer så meget desto mere naturligt, når der i bogens flotte illustrationsmateriale indgår en hel del private optagelser fra »Forfatterens samling« og det i omtalen af kildematerialet faktisk fremhæves, at udlændingesagerne i politiets arkiver er »ganske detaljerede« (s. 168). En biografisk tilgang havde formodentlig været mulig, og havde helt sikkert været relevant, når det trods alt blot er 163 menneskeskæbner, det hele handler om.

Det er et spændende emne, som her er taget op af Troels Rasmussen og Lene Wul. Vi må uanset undersøgelsens form være taknemmelige over for forfatterne, som hermed demonstrerer, at flygtningepolitikens skabelsesberetning i Danmark også er andet end en historie om opgør med antisemitisme.

Henrik Zip Sane

Bo Fritzboeger (red.): Skoven i lokalhistorien. Dansk Historisk Fællesråd og Skovhistorisk Selskab, 1999, 111 s., 150 kr.

Man kan ikke hævde, at de danske skoves historie hverken som nationalt fænomen eller for så vidt ang. specielle forhold og emner er et forsømt

forskningsfelt. Det har bl.a. – og især – redaktøren af det her anmeldte værk ydet sit væsentlige bidrag til. Ikke desto mindre må man konstatere, at der er to centrale tilgangsvinkler til emnet, der ikke hidtil har været systematisk bearbejdet, nemlig den metodiske, herunder spørgsmålet om kildegrundlaget, og den lokale. Begge aspekter indgår naturligvis i værker om enkeltskove eller de danske skoves historie, men som særskilt objekt har de to forhold ikke været behandlet. Det sker nu med bogen *Skoven i lokalhistorien*. Hensigten med bogen er, jf. pressemeddelelsen, at udgive en samling »metahistorier«, der ikke blot skal være en antologi af læseværdige artikler om et bestemt emne i en bestemt lokalitet, men også kunne bruges som inspiration og håndbog for den læser, der måtte ønske at arbejde med skovens historie i sin egen lokalitet. Et ambitiøst projekt, med andre ord.

Den grafiske tilrettelægning af *Skoven i lokalhistorien* er udmærket. Bogen er i hardback, brødteksten tospaltet, ganske tættrykt men velillustreret, og redaktøren har gjort sig den ulejlighed at etablere et fortløbende noteapparat, placeret samlet bagest i bogen (s. 103-109), og tillige rubriceret under de enkelte artikler, så opslag er let, de relevante noter hurtige at finde. Desuden er bogen forsynet med centrale forfatteroplysninger (s. 110-111), så vi ved, hvem vi har med at gøre, nemlig en række eksperter i forskellige aspekter af skovens historie. Emnerne er mangfoldige, og hvert emne er centralt og overbevisende behandlet, hvorfor alle bogens artikler da også kort skal omtales.

Arkæolog Jesper Laursen indleder bogen med artiklen »Fortidens spor i skovene«, der på udmærket vis angiver måder at opdage »skjulte« spor efter menneskelig aktivitet i kulturlandskabet, i dette tilfælde i skovene syd for Århus. En yderst informativ artikel, der nævner eksempler på levn efter menneskelig aktivitet, fra råstofudnyttelse af forskellig art til fritidsbrug, og tillige gør opmærksom på en række uregistrerede fortidsminder i skovene ved Århus, og tillige angiver, at lignende forhold må gøre sig gældende andre steder, hvilket foranlediger forfatteren til at opfordre lokalhistorisk interesserede til at tage fat på denne oplagte opgave. Laursens artikel peger således på et konkret projekt, hvilket er i tråd med bogens intention. En væsentlig indvending mod Laursen er, at han i noterne stort set kun henviser til egne arbejder i stedet for til de primære kilder, der opremses til en start. Det havde været på sin plads at give præcise henvisninger, netop for at vise konkrete anvendelsesmuligheder. Dr. agro. Erik Holmsgaard har i »Skovdyrkningen former skoven« givet en oplysende opsats, som både fortæller historie, naturhistorie og om menneskets indgreb i skoven fra fortid til nutid. Lokaliteten er Frejlev Skov på Lolland, og Holmsgaard formår at for-

tælle en »Frejlev skovs historie« i kort form, og afslutter i øvrigt med et give råd og vink om skovarbejde for lægmand. »Naturen – den levende historiefortæller«, af ph.d.-studerende Bente Jessen Graae og lektor Peter Milan Petersen indgår som publikation nr. 12 fra forskningsprojektet Fortid og flora under forskningsrådsprogrammet Menneske, landskab og biodiversitet. Der er tale om et potentielt kontroversielt arbejde, der ud over at redegøre for alment anvendelige iagttagelsesmetoder på få linier tillige behandler danskerens natursyn, idet forfatterne indledningsvis omtaler skoven som menneskeskabt kulisse. Man kan hævde, at titlen er misvisende. Det er ikke naturen, der fortæller. Det er menneskets indgreb der lader sig aflæse i det, der strengt taget må betegnes som ødelagt eller i det mindste manipuleret natur. Forfatterne redegør da også glimrende for skovdyrkningens konsekvenser, som den lader sig påvise i vegetation, udbredelse og vækst.

Lærer ved Forskningscentret for Skov & Landskab Ebbe Bøllehuus redegør for »Skovbrugets værktøj« i en artikel, der giver et godt overblik over udvikling og afvikling af skovbrugets værktøj, og som tillige er god at få forstand af for museumsfolk, der har skove og skovbrug i deres ansvarsområde, mens mag.art. Lilly Wiberg med udgangspunkt i en etnologisk undersøgelse af Vallø Stifts skovbrug i »Skovbrugets arbejdere« fortæller om de folk, der bruger værktøjerne, og om uddannelse, vilkår og selvforståelse i.f.t. andre jobs i perioden 1920-1985. For såvel Bøllehuus' som Wibergs bidrag gælder det, at udviklingen tegner en linie fra hårdt arbejde med dårlige og tunge redskaber, men udført i fællesskab med andre, til mindre hårdt arbejde med højeffektive redskaber, men udført i tiltagende isolation og under akkordmæssige vilkår, der gør det vanskeligt at skelne skovarbejderens fra industriarbejderens vilkår, uagtet en sådan påstand ikke vil blive taget for gode varer blandt skovarbejdere.

»Skovbrugets personalhistorie« af cand.mag. Tommy P. Christensen er metodisk set bogens bedste bidrag. Med skovrider L.P. Nellesmann i Hesnæs på Falster som udgangspunkt eller undersøgelsesobjekt for en *tour de force* i systematisk materialeindsamling, giver forfatteren en anvisning på søgning og indsamling af litteratur og upubliceret kildemateriale, herunder brug af museer og arkiver. Det gælder lokalt, regionalt og nationalt stof. Alene note 74 (s. 105) er et lynkursus i systematisk litteratursøgning, som naturligvis bør gennemføres, før man konsulterer arkiverne. Desuden redegør Christensen for begrænsninger i materialet og for arkivmæssige vanskeligheder i sin fremstilling, hvis metodiske tilgange gælder alle undersøgelser, men her med udgangspunkt i skovens lokalhistorie. Sammen med Bøllehuus' genstandsorienterede arbejde,

vil Christensens artikel finde helt konkret anvendelse i andre lokale studier.

Arkitekt maa. Jørgen Ganshorns arbejde om »Skovvæsenets bygninger«, med det fynske stamhus Hvedholm som objekt, behandler på baggrund af arkivaliske undersøgelser bygningshistorie og konstruktion af godsets barklade og skovfogedhuse. Ganshorns opgave har været en smule utaknemmelig, idet han konkluderer, at skovvæsenets bygninger ikke i boligplanen adskiller sig væsentligt fra tilsvarende huse; kun produktionsbygningerne er tilpasset de forhold, som erhvervet krævede. Sådan set ikke særligt overraskende, men så er dét eftervist. Cand. phil. Mogens Hansen beskæftiger sig i »Hede bliver til skov« med de østdanske bestræbelser på at opdyrke og beplante den jyske hede, og konkluderer stik imod den vel nok almindelige opfattelse, at heden for det første udgjorde en væsentlig ressource for hede- eller engbønderne, og at de samme aldeles ikke kunne se nogen idé i opdyrkningen, men tvært imod kun nødtigt afstod hedejord til Dalgas og andre opkøbere, som agtede at anlægge »Københavnplantager« i det jyske. Også Mogens Hansen inddrager natursynet i sit arbejde, og afslutter med at spørge om, hvorvidt natur er noget der skal kultiveres, og om det er natur eller plantager vi har behov for.

Jesper Laursen har foruden bogens første artikel også bidraget med arbejdet »Skov og jagt«, der undersøger herregårdsjagt og skove i det vidtstrakte jyske grevskab Frijsenborg i tiden 1880-1930. En glimrende fremstilling af denne ikke uvæsentlige del af skovenes historie, tillige med en udmærket generel kilderedegørelse for emnet. Lige så fjernt de tunge redskaber er fra nutidens skovarbejdere, lige så fjernt er datidens store parforcejagter fra de fleste af nutidens jægere. Ph.d. Bo Fritzbøger, en af landets velmeriterede skovhistorikere, skriver i »Skov og landskab« om skovene ved Bjerringbro i Midtjylland og om landsbyen Ønslev på Falster, og følger udviklingen i de to forskellige lokalområder. Fritzbøger konkluderer, at denne udvikling på udmærket vis illustrerer forskellen mellem Øst- og Vestdanmark, hvor man i øst har oplevet reduktion i skovarealet, og i vest en vældig fremgang. Også Fritzbøgers artikel er blevet til inden for rammerne af et større projekt, nemlig forskningsprojektet Grænser i landskabet under forskningsrådsprogrammet Menneske, landskab og biodiversitet (s.108). Med mag.art. Charlotte S.H. Jensens artikel »På grænsen til den anden verden« bevæger vi os væk fra fysiske forhold til en fremstilling af skoven i folketroen, af sagn knyttede til skoven, og til fortællinger om kloge træer og helligkilder, røvere og skovtyve, genfærd og slattenpatter. Jensens velunderbyggede pointe er, at skoven er – eller var – en grænsezone mellem menneskets og det overnaturliges verden.

Skoven i lokalhistorien formår at leve op til den ambitiøse programerklæring, nemlig at være en samling »metahistorier.« Det er centrale emner der behandles grundigt. Det har krævet en stram redaktion for ikke at falde ud som en bog med løst og fast om skoven i fortid og nutid, hvilket er en nærliggende risiko. Gentagelser af forskellige forhold er ligeledes en nærliggende risiko, men er undgået, enten ved grundig redaktion eller ved klare formuleringerne af de enkelte forfatters opgaver. Når samme forhold omtales i forskellige artikler, har omtalen altid uddybningsen eller supplementets karakter. Endvidere betyder de mange, relativt korte artikler, at læserens opmærksomhed fastholdes. Bogen lever op til dens dobbelte formål, nemlig både at give gode fremstillinger om enkelttemner og –lokaliteter, og at kunne fungere som håndbog i det lokalhistoriske arbejde med skoven som emne, om end nogle artikler er metodisk mere relevante end andre.

Hvad endelig angår udgiversamarbejdet må det siges, at Dansk Historisk Fællesråd og Skovhistorisk Selskab her har taget et meget rosværdigt initiativ. Det er oplagt, at Dansk Historisk Fællesråd går sammen med en medlemsforening, for at begge kan hjælpe hinanden med vigtige udgivelser. *Skoven i lokalhistorien* bør følges op af lignende initiativer om andre emner.

Henrik Gjøde Nielsen

Bashy Quraishy: Fra Punjab til Vesterbro. Det pakistanske samfund i Danmark. Forlaget Etnisk Debatforum, 1999, 144 s., 139 kr.

Forfatteren til denne bog er født i Indien, opvokset i Pakistan, har studeret i Tyskland, USA og England, og siden 1970 har han været bosat i Danmark. Det er således en kosmopolitisk pakistaner, der skriver om det pakistanske samfund i det danske. I bogens indledning giver han en rammende beskrivelse af god dansk takt og tone, som den endnu kunne opleves i den danske hovedstad. I 1970 stod han ved nattetide på Rådhuspladsen og skulle til Amager. Da han ikke kendte vejen, prægede han en politibil og spurgte om vej. Politibetjenten så på ham, smilede og sagde: »Hop in, we will drive you there«. Det var først i slutningen af 1960'erne, at de første pakistanere kom til Danmark som gæstarbejdere, og endnu i 1970 var de et sjældent syn. I dag er der næsten 17.000 pakistanere i Danmark, plyser forfatteren, der supplerer med fordelingen af statsborgerskaber på pakistanere i Danmark (dansk, pakistansk, engelsk). I takt med denne udvikling er gæstfriheden blevet

mindsket og de glade, gæstfrie danskere mindre høflige og tolerante, hævder forfatteren.

Quraishys bog påpeger allerede i sin titel to historiske kendsgerninger, der let glemmes i den nationale historieskrivning og formodentlig fortrænges af de fleste fanesvingende nationalister. Den ene er det simple forhold, at de danskes historie også er en historie om en bestandig ind- og udvandring, her eksemplificeret ved indvandringen fra Punjab-provinsen i Indien, der siden 1947 har været en del af Pakistan.

Den anden historiske kendsgerning er – hvilket åbenbart er ubekvent for en del danskere – at Danmark længe har været et mere eller mindre multi-etnisk samfund: Sigøjnere, jøder, hanseatiske handelsmænd, hollandske grønsagsavlere, franske huguenotter, bøhmiske glasmagere, tyske forstfolk, galiziske malkepiger, italienske terrazzo-arbejdere, svenske banebørster osv. har gennem hele danmarkshistorien i større eller mindre antal slået sig ned i den danske kongeriger og lande.

Bogen, der består af 36 (!) korte kapitler kommer vidt omkring, og det er tydeligt, at Quraishy har meget på hjerte og møder megen uvidenhed og mange fordomme, når han holder sine foredrag rundt om i landet.

Det historiske perspektiv introduceres i forbindelse med indvandringen (afsnittet »Gæstarbejdere bliver indvandrere«) og i en yderst summarisk »Pakistans historie – kort fortalt«. Mest fængslende er dog skildringen af migrationens »tidsfælde«, der direkte og indirekte fremstår flere steder i bogen, f.eks. i »Livet i en ventesal«, hvor en ældre herre, der kom til Danmark for familiens skyld siger (s. 73): »Det er som om, at jeg har tilbragt mit liv i en ventesal. Hele tiden har jeg været splittet mellem dér og her. Og når jeg siger til mine sønner, at vi skal tage tilbage til Pakistan, så vil de ikke (...) Jeg var så naiv, at jeg troede, de kunne blive ved med at være pakistanere, selv om de tilbragte næsten hele deres liv i Danmark.« Hvis det efter mange år lykkes at skaffe penge nok til at besøge hjemlandet, kan emigranten konstatere, at også her har tingene forandret sig. De indtryk, og det billede af forholdene, som man havde bragt med sig er nu forældet og idealiseret. »Nogle af de pakistanske familier i Danmark lever efter de samme familietraditioner, som de gjorde i Pakistan i 1960'erne. De bliver ofte meget chokerede over at se den liberale holdning og livsstil, de møder, når de tager tilbage«, anfører forfatteren (s. 80).

Det er næsten som at besøge dansk-amerikanske kolonier i USA, hvor det tit bliver til en sær, syntetisk danskhed ude af trit med udviklingen i hjemlandet. Tilbringer indvandrerne længere tid i deres hjemland, inden de atter rejser til det land, hvortil de var udvandret, kan de også her opleve forandringer. Det pakistanske samfund i Danmark er selvfølgelig ikke det

samme i dag som for en generation siden. Såvel ind- som udvandrere må således opleve den »tidsfælde«, at man ikke samtidig kan være nærværende to forskellige steder på jordkloden. En pakistansk familie i Danmark, hvor forældrene kun har besøgt Pakistan en eller to gange i løbet af de sidste 25 år, og børnene kun har været der én gang – eller aldrig – kan selvfølgelig ikke være vant til de aktuelle forhold i Pakistan. At det for eksempel sætter alles tolerance på en hård prøve ved arrangerede ægteskaber, hvor den ene part er født og opvokset i Danmark og den anden kommer fra en af de små landsby-

er langs Dinga Road i Punjab-provinsen bør hverken overraske danskere eller pakistanere.

Den foreliggende bog er således langt fra en historisk fremstilling i traditionel forstand, men her skildres en historie, der rækker langt ud over historien om det pakistanske mindretal i Danmark. Her er stof til historien om minoriteternes situation i et multietnisk samfund, der har tilpasningsvanskeligheder, om et fædreland der kun findes inde i vore hoveder, og om den del af menneskeheden der til alle tider har søgt lykken og den sociale tryghed i et fremmed land.

Tommy P. Christensen

Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 17. november 1999 på Fuglsø

DHF's formand Birgit Løgstrup bød velkommen til repræsentantskabsmødet og præsenterede styrelsen, hvorefter man gik over til dagsordenens første punkt:

1) *Valg af dirigent*

Efter forslag fra styrelsen blev Grethe Ilsø valgt. Grethe Ilsø takkede for valget og konstaterede, at indkaldelsen til repræsentantskabsmødet var udsendt 6 uger før mødet og altså lovligt varslet. Mødet holdes først i 4. kvartal, da det holdes sammen med Danske Kulturhistoriske Museer (DKM).

2) *Godkendelse af forretningsorden*

Som referent valgtes Birthe Skovholm og som stemmetællere Lars Holst og Michael Bregnsbo.

3) *Godkendelse af nye medlemmer*

Jysk arkæologisk Selskab har søgt om optagelse i DHF. Deres medlemsskab blev godkendt af forsamlingen.

4) *Beretning*

Sidste repræsentantskabsmøde blev holdt i april 1998, og beretningen dækkede derfor perioden 1998-99. Beretningen blev aflagt af formand Birgit Løgstrup:

Historieløshed

Følger vi lidt med i samfundsdebatten i medierne, bliver vi slået af den historieløshed, som ofte kommer til udtryk. Det er som om alle med stor undren konstaterer problemer, uden at se dem

i perspektiv af gårsdagens samfund. Derved mister vi muligheden for at forstå samfundet i dag. Det er så let at sige, at det er journalisterne, der er uvidende. Hvis det var journalisterne alene, så ville andre samfundsdebattører vel tage til genmæle – og forklare den rette sammenhæng? Men det sker sjældent. Det tager jeg som udtryk for samfundets begyndende historieløshed. I skolen undervises der stadig i historie, men det er under pres fra mange nyttige redskabsfag, som vil lægge beslag på elevernes tid.

Historiens brug

Når historien så virkelig anvendes, hvad benyttes den så til? Historien i Danmark kom til verden tilbage i middelalderen, hvor formålet med Saxo Grammaticus var at legitimere kongeslægten som den rette arving til den danske krone. Begivenhederne i fortiden blev sorteret efter dette ene formål. På samme måde skal historien i dag legitimere den danske nationalstat, som den ser ud i dag. Der sættes fokus på området fra Skagen til den nuværende grænse nord for Flensborg, og Fyn, Sjælland med omliggende øer – og til nød også Bornholm, Færøerne og Grønland. Det er de danskes øer, der fokuseres på, som om formålet med Danmarks historie har været at finde frem til netop dette landområde. Det nuværende Danmark fremstilles som målet for den historiske udvikling, der har fundet sted.

Det er á priori den gode udvikling – tilsyneladende i modsætning til, at for-

tiden ofte fremstilles som mørk, elendig og barbarisk sammenlignet med den gode og lyse nutid. Det er normalt en fremskridtstro, der ikke ejer differentieringens nådegave. Det samme må siges om de gamle mørkemænd, der påstår, at alt var bedre i fortiden. Det vil normalt sige deres egen umiddelbare fortid – deres barndom. Denne holdning er ikke udtryk for større differentiering.

Historiens nytte

Hvad er da nytten af historien? Den kan ikke forære os målet med vor tilværelse. Den kan ikke diktere os en vej ud af et problemkompleks. Men den kan give os nogle analyseredskaber.

1. Først og fremmest kan historien rent objektivt give os en kronologi, som vi kan indordne vor viden i. Et netværk eller en knagerække, som begivenhederne kan hænges op på.

2. Dernæst kan den sammen med geografiske videnselementer og fortidens teknik få os til at se sammenhænge i beskrivelsen af fortiden.

3. I det hele taget kan historievidenskaben lære os at afdække en række strukturer i samfundet til forskellige tider, der bibringer os forståelse af fortiden og dermed også af nutiden.

4. Med til strukturer hører også fortidens forestillingsverden. Hvad troede vore forfædre på? Hvad var deres forestillinger om det gode og det onde?

5. Alle disse bestræbelser er nødvendige for at forstå samfundsudviklingen og for at få fat i, hvor det enkelte menneske har handlet på egen hånd, og hvor det bare har ladet sig lede af det omgivne samfund – af de andre.

Kort sagt historien er nødvendig, for at vi kan orientere os i fortiden såvel som i nutiden.

Dansk Historisk Fællesråd

Hvad har DHF foretaget sig i det forløbne år for at leve op til sit ansvar som medspiller i den debat om samfundets orientering – i dialogen med de andre forklaringsmodeller til samfundsudviklingen? Dette opfatter jeg som det grundlæggende krav til en papalyorganisation, der stort set omfatter alle aktører indenfor historiens verden.

Heldagskonference om Historiens Strategi

DHF afholdt en heldagskonference med titlen *Historiens Strategi* den 14. november 1998 i Nationalmuseets festsal. Antropolog, dr.phil. Anne Knudsen holdt hovedoplægget: Hvad skal vi med historien? Hun analyserede historieløsheden i samfundet og gav sit svar på historiens nytte med henvisning til kronologien – forstået som det skelet, vi hæfter historiske oplysninger op på.

Så blev der givet svar fra bevarere af kulturarven – altså fra arkiver, biblioteker og museer. Underviserne i historie, dvs. folkeskolen, gymnasiet og universiteterne leverede et defensorat. De gjorde, hvad de kunne under de givne forudsætninger, dvs. med de midler samfundet stillede til rådighed. Derimod gik interesseorganisationerne direkte til angreb på den såkaldte historieløshed og beviste, hvad historien betød for deres medlemmer, slægtsforskere og lokalhistorikere. Der var en livlig diskussion – og ikke mindst pga. Anne Knudsens meget provokerende oplæg.

Historiens Verden

Disse indlæg er senere blevet udgivet under titlen *Historiens Verden*, hvor de er forbundet med en beskrivelse af DHF og de fire landsdækkende fore-

ninger sammen med en oversigt over DHF's medlemmer. Ideen hertil opstod på sidste års repræsentantskabsmøde, som vi holdt sammen med Dansk Lokalhistorisk Forening (DLF). Her blev der givet udtryk for foreningens vanskeligheder med at forklare lokale myndigheder og organisationer, hvad forskellen er på f.eks. lokalhistoriske arkiver og lokalhistoriske foreninger. Nu har vi leveret dem et middel i hænde, der både giver en spændende indføring i debatten om historiens nytte og en beskrivelse af medlemsforeningerne – og til en pris af kun 50 kr. for 52 sider. Pamfletten – som vi kalder den – er udkommet for en måned siden.

Historie til Salg

I det hele taget bestræber DHF sig på at varetage de opgaver, som medlemsforeningerne ikke kan løse på egen hånd. Det gjorde vi også med nyudgivelsen af *Historie til Salg*, der er en fælles brochure for de historiske værker, som medlemsorganisationerne under DHF har udgivet. Den er desuden lagt på Internet på DHF's hjemmeside. Men der er ikke mulighed for central bestilling over nettet. Man må henvende sig til de adresser, der opgives i bogen. Det var DHF's hensigt, at *Historie til Salg* allerede sidste år skulle afløse DHF's direkte præsentation på den årlige bogmesse i København, således at den lå på de kulturhistoriske tidsskrifters stand. Det kom den netop desværre en uge for sent til sidste år. Men vi har sendt den i år.

Skoven i lokalhistorien

Så har vi netop udgivet *Skoven i lokalhistorien* sammen med Skovhistorisk Selskab. Det er et andet aspekt af DHF's formål, hvor en medlemsforening har behov for vores støtte til som her en udgivelse, kan vi gå ind i et samarbejde om et fælles projekt. Re-

daktøren er Bo Fritzbojer. Det er blevet en spændende udgivelse om skovens kulturhistorie. Den rummer artikler om Naturen, Skovbrugets værktøj, Skovbrugets arbejdere, Skovbrugets personalhistorie, Skovbrugets bygninger, Skov og jagt og På grænsen til den anden verden – om de foretillinger, der har været knyttet til skoven. Artiklerne er spændende i sig selv og samtidig tænkt som forbillede for lokale undersøgelser af samme temaer.

Fortid og Nutid

Men den største udgivelse og formidlingsindsats indenfor DHF er dog *Fortid og Nutid*. I titlen på dette tidsskrift har vi spændingen i historiens strategi mellem fortid og nutid, som jeg indledte min beretning med. Det var et nyt redaktionsteam, der overtog redaktionen pr. 1.1.1998 med arkivar, seniorforsker Margit Mogensen, arkivar, seniorforsker Karl Peder Pedersen og museumsinspektør Lene Floris. Der havde i 1997 været visse problemer med leverancen af de enkelte hæfter, men det er der rettet op på nu. De kommer til tiden – på dato skal jeg hilse og sige. Og med et meget spændende indhold. Anmeldelserne dækker bredt og kommer også i tidsskriftet med imponerende hurtighed.

Vi tabte – ikke uventet – abonnenter på den usikre udgivelseskurs, før den nye redaktion tog over. Det har vi forsøgt at rette op på med udsendelse af en hvervefolder. Den har foreløbig resulteret i ca. 100 nye abonnenter. Men den bedste reklame er dog de gode hæfter, der kommer til tiden.

Desværre stopper Margit Mogensen redaktionsarbejdet pr. 1.1. 2000 pga. manglende tid. Det har vi beklaget i redaktion og styrelse. Men vi takker Margit Mogensen for hendes store indsats og engagement i arbejdet. Hun afløses af Peter Henningsen, ph.d.-studerende ved Københavns Universitet.

De danske levnedssforløb

Det store projekt de sidste par år har været arbejdet med etaterne – de danske levnedssforløb. Det sigter mod en elektronisk udgivelse af trykte etater – f.eks. præster, lærere, ansatte i told-etaten, mejerister, erhvervsfolk osv. Udgangspunktet var et ønske om at ocr-scanne og udgive de trykte etater på cd-rom og dermed i søgbar form. Der har været mange problemer af praktisk og juridisk art, som først måtte ryddes af vejen. Vi gennemførte sommeren 1998 et pilotprojekt ved Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, hvor stud.mag. Lotte B. Olesen under Kim Furdals tilsyn gennemførte en række scanningsforsøg med tilhørende rettelser. Formålet var både at få et indtryk af de krav, der måtte stilles til grundmaterialets tekniske kvalitet, og den tid arbejdet faktisk tog at udføre.

Resultatet er blevet, at vi ikke gennemfører ocr-scanning, men i stedet billedscanning til en elektronisk reproudgave. Det kombineres med registrering i en database af de biograferede personer. Vi starter med lærere. Men inden vi kom så vidt, måtte vi først undersøge de ophavsretlige spørgsmål, som kunne være forbundet med en sådan udgivelse. Vi forespurgte i Kulturministeriet, som svarede i et brev af 2. juli 1999. Iflg. de almindelige regler er retten til litterære og kunstneriske værker for ophavsmanden beskyttet i hans levetid + 70 år derefter (iflg. § 2 i ophavsloven). Der er også iflg. § 5 rettigheder for den der sammenstiller eksisterende værker på en sådan måde, at de udgør et nyt værk, f.eks. leksika. Kataloger, tabeller og data beskyttes efter § 71 i 15 år – og har altså ikke betydning her. Men hvad er en etatudgivelse, der bygger på de biograferedes egne oplysninger? Kulturministeriet anbefaler, at vi tager kontakt til de foreninger, der har udgivet de pågældende publikationer.

Og det vil vi så gøre og – hvis det er muligt udgive dem i samarbejde med dem. Ministeriets brev aftrykkes som bilag til denne beretning i *Fortid og Nutid*, så svaret kan læses i sin sammenhæng. Mange af vore medlemmer har problemer med ophavsretlige spørgsmål.

Nu starter vi arbejdet med den elektroniske udgivelse. Det lægges i hænderne på Kim Furdal, der både er projektleder og formand for styregruppen, der skal følge arbejdet. I gruppen sidder Gunner Lind, Hans Worsøe og Henning Ballegaard, medlem af styrelsen og formand for SSF. Vi forventer os meget af denne indsats og ser frem til de første resultater.

Tak til styrelse og ekspedition

Jeg vil gerne slutte beretningen med at takke medlemmerne af styrelsen for et godt samarbejde og Ingrid Christensen for at varetage vort ekspeditions-kontor på bedste måde.

Herefter blev beretningen godkendt med akklamation.

5) Regnskab

Kasserer Peter Korsgaard fremlagde regnskabet, der blev godkendt med akklamation.

6) Indkomne forslag

Punktet bortfaldt, da der ikke var indkommet forslag.

7) Budgetforslag og kontingentfastsættelse

På grund af det sene tidspunkt for repræsentationsmødet, og fordi man ved ansøgninger ofte skal vedlægge budgetter for både et og to år, forelå både Budget 1999 og Budget 2000. Begge budgetter blev gennemgået af kassereren og godkendt af forsamlingen. Styrelsen foreslog uændret kontingent, hvilket blev vedtaget.

8) *Valg til styrelsen*

Følgende blev valgt for 2 år med akklamation:

Thomas W. Lassen, Maribo Museum (i stedet for Birgit Løgstrup)

Carsten Porskrog Rasmussen, Århus Universitet (i stedet for Gunner Lind)

Grethe Banggård, Odense Universitet (i stedet for Peter Korsgård)

9) *Valg af suppleant til styrelsen*

Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland (i stedet for John T. Lauridsen).

10) *Godkendelse af revisor*

Det hidtidige revisionsfirma, Ernst & Young blev på styrelsens forslag godkendt.

11) *Eventuelt*

Birgit Løgstrup takkede Peter Korsgård for de mange år som kasserer og overrakte gave.

Peter Korsgård takkede Birgit Løgstrup for hendes store arbejde i DHF og trak særlig tre punkter frem:

1) Birgit Løgstrup har fuldført Grethe Ilsøes arbejde for at få DKM med i DHF igen.

2) Med sine gode talegaver og store overtalelsesevne har Birgit Løgstrup skaffet en ny redaktion til *Fortid og Nutid*.

3) *Historiens Strategi* er Birgit Løgstrups værk.

Herefter glædede Grethe Ilsøe sig over, at vi nu »alle« er i samme båd igen, dvs. DKM er atter med i DHF. Herluf Nielsen henstillede, at man i *Fortid og Nutid* omtalte hvilke bøger, der er på lager. Birgit Løgstrup svarede, at der pga. pladsproblemer på vort lager på Rigsarkivet for et par år siden blev holdt udsalg, og at vi nu kun har et relativt lille boglager.

Grethe Ilsøe takkede herefter forsamlingen for god ro og orden, hvorefter Birgit Løgstrup takkede dirigenten for god ledelse. Repræsentantskabsmødet blev herefter afsluttet.

Birthe Skovholm

Grethe Ilsøe

Bilag

Kulturministeriet 2. juli 1999

Lektor Gunner Lind
Dansk Historisk Fællesråd

I brev af 18. februar 1999 til Kulturministeriet har De på vegne af Dansk Historisk Fællesråd rejst en række ophavsretlige spørgsmål i forbindelse med en planlagt cd-romudgivelse af biografisk materiale fra perioden 1850-1960. Materialet består hovedsagelig af samleværker, som indeholder korte biografier af enkeltpersoner. Biografierne er kompilationer af indsendt materiale fra de biograferede personer, og biografierne fremtræder hovedsagelig som skematiske gengivelser af det indsendte materiale. Der forekommer dog også værker, hvor stoffet er omskrevet til almindelig prosa. Værkerne er udgivet af faglige foreninger og af mindre forlag.

Kulturministeriet skal i den anledning oplyse, at litterære eller kunstneriske værker nyder beskyttelse efter ophavsretslovens § 1. Beskyttelsen indebærer, at ophavsmanden efter lovens § 2 har en eneret til at fremstille eksemplarer af sit værk og til at gøre værket tilgængeligt for almenheden. Beskyttelsen varer i ophavsmandens levetid + 70 år.

Efter ophavsretslovens § 5 ydes der endvidere beskyttelse til den, som sammenstiller værker eller dele af værker på en sådan måde, at sammenstillingen i sig selv udgør et værk. Bestemmelsen finder typisk anvendelse på leksika, aviser m.v.

Der skal være tale om et værk, hvilket betyder, at ophavsmanden skal have ydet en selvstændig skabende indsats. Heraf følger, at enkeltoplysninger og rådata som sådan ikke beskyttes efter ophavsretsloven.

Efter lovens § 71 ydes der imidlertid en særlig beskyttelse af kataloger, tabeller, databaser og lignende frembringelser, hvori et større antal oplysninger er sammenstillet, eller hvor sammenstillingen repræsenterer en væsentlig investering. Beskyttelsen indebærer, at fremstilleren skal give samtykke til kopiering eller tilgængeliggørelse for almenheden af en væsentlig del af indholdet. Beskyttelsen af disse frembringelser varer i 15 år og vil således ikke være relevant for de publikationer af ældre dato, som De har intention om at anvende.

På baggrund af det oplyste må Kulturministeriet være af den opfattelse, at en vis formentlig mindre del af det materiale, De ønsker at anvende, kan være beskyttet efter ophavsretslovens § 2 eller § 5. Ministeriet skal derfor anbefale, at De tager kontakt til de foreninger, som har udgivet de pågældende publikationer, inden De iværksætter en udgivelse på cd-rom af det biografiske materiale.

Til Deres orientering vedlægges et eksemplar af ophavsretsloven.

Ministeriet beklager den forsinkede besvarelse.

Med venlig hilsen
Martin Kyst
fuldmægtig

Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 1998

Resultatopgørelse for 1998

	Regnskab 1998	Budget 1998	Regnskab 1997
DHF Styrelsen			
<i>Indtægter</i>	42.262	40.000	36.735
<i>Udgifter:</i>			
Møder mv.	-26.718	-15.000	-9.582
Aktiviteter (nettoudgift)	-22.298	-80.000	0
Administration incl. edb-udgifter	-41.265	-35.000	-34.278
<i>DHF Styrelsen i alt</i>	-48.019	-90.000	-7.125
Fortid og Nutid			
<i>Indtægter</i>	185.829	185.000	162.055
<i>Udgifter:</i>			
Trykning og distribution	-183.555	-160.000	-142.331
Andre omkostninger	-61.690	-60.000	-10.617
<i>Fortid og Nutid i alt</i>	-59.416	-35.000	9.107
Boglageret			
<i>Indtægter</i>	64.720	60.000	68.545
<i>Udgifter:</i>			
Omkostninger	-32.415	-40.000	-31.850
Udgivelser (nettoudgift)	0	-20.000	0
<i>Boglageret i alt</i>	32.305	0	-36.695
Resultat af ordinær drift	-75.130	-125.000	38.677
Finansielle indtægter og udgifter ..	21.780	15.000	24.570
Debitormellemværende:			
Tab på debitorer	-1.105	0	0
Samlet resultat af overføre til næste år	-54.455	-110.000	63.247

Balance pr. 31. december 1998

	31.12. 1998 kr.	31.12. 1997 kr
AKTIVER		
<i>Likvider</i>		
Mellemværende med kasserer	689	245
Mellemværende med bogsekspedition . .	1.473	0
Unibank	17.271	29.448
BGbank	253.334	281.711
Værdipapirer:		600.456
Investeringsbeviser 4000 Uni Invest Direct, anskaffelsessum (kursværdi kr. 437.000)	424.110	
Obligationer, nom. kr. 151.000, anskaf- felsessum (kursværdi kr. 149.955)	146.268	
	843.145	911.960
<i>Debitorer</i>		
Medlemmer	1.400	1.750
Abonnenter Fortid og Nutid	12.565	53.965
Bogsalgstilgodehavende	36.181	8.299
Momsmellemværende	17.649	376
Tilgodehavende tilskud (heri kr. 250.000 fra SHF, som forventes efterbevilget) . .	65.000	25.000
Tilgodehavende obligationsrenter	1.060	5.288
	133.855	94.678
<i>Inventar (ikke værdisat)</i>	0	0
<i>(DHF ejer printer til brug for kasserer købt i 1998, telefax og andel i kopi- maskine, PC og printer til brug for bog- sekspedition købt i 1996)</i>		
AKTIVER I ALT	977.000	1.006.538

Balance pr. 31. december 1998

	31.12. 1998 kr.	31.12. 1997 kr
PASSIVER		
<i>Egenkapital</i>		
Driftskapital primo	702.685	639.438
Årets driftresultat	-54.455	63.247
	648.230	702.685
<i>Hensættelser</i>		
Fremtidige aktiviteter – primo	30.000	30.000
Nyudgivelser – primo	98.269	98.269
	128.269	128.269
<i>Kreditorer</i>		
Andel af tilskud fra Kulturministeriet til anvendelse i 1999	10.268	0
Mellemværende med bogeksepedition .	0	664
Mellemværende med redaktion	0	6.384
Skyldige omkostninger	167.180	147.758
A-skat og AM-bidrag	3.053	778
DKO resthonorar	20.000	20.000
	200.501	175.584
<i>Passiver i alt</i>	977.000	1.006.538

København den 19. oktober 1999

Holbæk den 19. oktober 1999

Birgit Løgstrup
formandPeter Korsgaard
kasserer

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab for 1998 for Dansk Historisk Fællesråd.

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler. Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte beløb og øvrige oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af styrelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet, om årsregnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelsen, og at det giver et retvisende billede af Fællesrådets aktiver og passiver, økonomiske stilling samt resultat.

Århus den 19. oktober 1999

Ernst & Young
Statsautoriseret Revisionsaktieselskab
Klavs Klercke Rasmussen
statsautoriseret revisor

Dansk Historisk Fællesråds budget for 1999 og 2000

DHF Styrelsen	1999		2000	
<i>Indtægter</i>	40.000		40.000	
<i>Udgifter:</i>				
Møder mv.	20.000		20.000	
Aktiviteter (nettoudgift)	12.000		50.000	
Administration incl. edb-udgifter	40.000		40.000	
DHF Styrelsen i alt	-32.000	-32.000	-70.000	-70.000
Fortid og Nutid				
<i>Indtægter</i>	218.000		248.000	
<i>Udgifter:</i>				
Trykning og distribution	232.000		232.000	
Andre omkostninger	16.000		18.000	
Fortid og Nutid i alt	-30.000	-30.000	-2.000	-2.000
Boglageret				
<i>Indtægter</i>	65.000		70.000	
<i>Udgifter:</i>				
Omkostninger	33.000		33.000	
Boglageret – nettoudgift	10.000			
Boglageret i alt	22.000	22.000	37.000	37.000
Resultat af ordinær drift	-40.000		-35.000	
Finansielle indtægter og udgifter .	22.000		22.000	
Samlet resultat	-18.000		-13.000	

NB. for 2000 er *Fortid og Nutid* sat til 200 kr. i abonnement.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Søren Bitsch Christensen: Menneske først, købmand så?	91	i Danmark 1500-1840 (Tyge Krogh)	147
Debat		Bert Kelm: Rømø – et vesterhavspræget samfund 1, Erhverv og bolig (Gunnar Solvang)	148
Kim Furdal, Jørgen Mikkelsen og Lars Nilsson: I anledning af Lokalhistorisk Afdelings nedlæggelse	124	Esther Petersen: Sygeplejesagens pioner. Henny Tscherning 1853-1932 (Karen Hjorth)	150
Interview		Torben W. Smith: Vi vil rejse nye huse. Statshusmandsloven af 1899 (Torben Hansgaard)	151
Rejsen mod virkeligheden. Alex Wittendorff om mentalitetshistorie og andre store fremskridt.	131	Troels Rasmussen og Lene Wul: Flygtning 38. Baggrunden og rammerne for de sudetertyske flygtnings ophold i Danmark 1938-45 (Henrik Zip Sane)	152
Debatanmeldelse		Bo Fritzboeger (red.): Skoven i lokalhistorien (Henrik Gjøde Nielsen)	154
Peter Fibiger Bang: Primitivisme gennem tiderne	141	Bashy Quraishy: Fra Punjab til Vesterbro. Det pakistanske samfund i Danmark (Tommy P. Christensen)	156
Anmeldelser		Meddelelser	
Carlo Ginzburg: Spor – om historie og historisk metode (Ulrik Langen)	145	Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 17. november 1999	158
Erik Nørr og Karl Peder Pedersen (red.): På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920 (Mogens Thøgersen)	146	Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 1998	164
Henrik Horstbøll: Menigmands medie. Det folkelige bogtryk		Dansk Historisk Fællesråds budget for 1999 og 2000	168